स्वसारो भ्रातरः सम्बन्धिनश्चागम्य तन्मुखम् ।
मुदा कृतघ्नाः पश्येयुः प्रार्थयेयुर्हृदाशिषम् ॥ १२ ।
तमतीव प्रयत्नेनाष्टाविंशतिदिनानि हि ।
लालयेन्नियमान् स्वास्थ्यविधेः शुद्धेश्च सूतके ॥
जलानिलगृहादीनां वैद्यानामुपदेशतः ।
दार्ढ्येनानुसरेन्न्यासमिव तं लोकयेत् पुनः ॥ १३ ।
जन्मतो मासि जातस्य जातकर्म्म विधीयते ॥ १४ ।
प्रत्यग्रैः कुसुमैः पूजागृहं तत्र विशोभयेत् ॥ १५ ।
प्रातः समापिते चांशे त्वाचार्य्येण यथाविधि ।
असतोनः सद्गमयेत्यन्ते चोपासनस्य तु ॥
गृह्यवेदीसमीपेऽत्र पिता स्थित्वा पदोपरि ।
इमाञ्च प्रार्थनां कुर्य्यात् कृतघ्नहृदयेन तु ॥ १६ ।

१२। भ्रात्रादीनां कर्त्तव्यमाह स्वसार इति। स्वसारः भगिन्यः भ्रातरः सम्बन्धिनः आत्मीयाः आगम्य मुदा हर्षेण तन्मुखं कृतघ्नाः सन्तः पश्येयुः, हृदा आशिषं प्रार्थयेयुः ।

१३। सूतिकागृहे किं किं कर्त्तव्यं तदाह तमिति। सूतके सूतिकागृहावस्थानकाले अष्टाविंशतिदिनानि तं शिशुम् अतीव यत्नेन लालयेत् । स्वास्थ्यविधेः जलानिलगृहादीनां शुद्धेः च नियमान् वैद्यानां चिकित्सकानाम् उपदेशतः दार्ढ्येन अनुसरेत्, तं शिशुं पुनः न्यासम् इव लोकयेत पश्येत् ।

१४। जातकर्म्मदिनमाह जन्मत इति। जन्मतः जन्मदिनात् मासि जातस्य शिशोः जातकर्म्म विधीयते ।

१५। पूजागृहपरिकर्म्म च प्रत्यग्रैरिति। प्रत्यग्रैः नवीनैः कुसुमैः तत्र जातकर्म्मदिने पूजागृहं विशोभयेत् ।

१६। प्रातरिति। प्रातः आचार्य्येण असतो नः सद्गमय इत्यन्ते उपासनस्य तु अंशे यथाविधि हि समापिते गृह्यवेदीसमीपे पिता पादोपरि स्थित्वा कृतघ्नहृदयेन तु इमां च प्रार्थनां कुर्य्यात् ।

गर्भे मातुः प्रयत्नेन स्नेहेन रक्षितः शिशुः।
अरक्षितोऽसहायोऽयं कृपामय विभो त्वया॥
व्याधितो विपदो विघ्नात्तु भ्यं तदर्पयाम्यहम्।
धन्यवादं तमस्यस्य रहस्यङ्गानि शिल्पिना॥
शिल्पसौष्ठवयुक्तानि सौन्दर्य्यानुगुणानि च।
नैपुण्येन त्वया सुष्ठु निरमायिषताखिलम्॥
दत्तं साधनजातं यत् धन्यवादं ददाम्यहम्।
सेवार्थं ते जनानाञ्च कर्त्तुं कर्म्म तव प्रभो॥
काले पूर्णे धराधाम्न्यानीतवान् त्वं स्वयं शिशुम्।
कृतज्ञोऽहं नमाम्यग्रे यदेतद्दानकारणम्॥
नूतनं प्रेमचिह्नं ते ह्लादः सम्पत्तिरेव यत्।
प्रत्यक्षविषयं कर्त्तुं दायित्वं मे समापितुम्॥
विश्वस्तेन च भावेन सेवकत्वं तवाशिषम्।
याचेऽनुभूय दौर्बल्यमपूर्णत्वं क्षिपाम्यहम्॥
आत्मानं तव नेतृत्वे प्रणतः प्रार्थयामि ते।
विश्वासञ्च बलं सत्यं पितृस्नेहञ्च यत् शिशुम्॥

१७। प्रार्थनामाह गर्भे इति। हे कृपामय विभो, अहं धन्यवादमर्पयामि, त्वयायमरक्षितोऽसहायः शिशुः मातुर्गर्भे प्रयत्नेन स्नेहेन रक्षितः तमसि रहसि शिल्पिना त्वया यत् अस्य शिल्पसौष्ठवयुक्तानि सौन्दर्य्यानुगुणानि अङ्गानि नैपुण्येन सुष्ठु निरमायिषत, अखिलं साधनजातं दत्तम्, तत् अहं धन्यवादं ददामि। काले पूर्णे जनानां सेवार्थं तव कर्म्म च कर्त्तुं, हे प्रभो, त्वं स्वयं शिशुं धराधाम्नि आनीतवान्। यदाहमेतद्दाननिमित्तं कृतज्ञत्वादग्रे नमामि, यद्दानं तव नूतनं प्रेमचिह्नं, सम्पत्तिः आह्लादश्च, मम दायित्वं प्रत्यक्षविषयं कर्त्तुं विश्वस्तेन च भावेन मम सेवकत्वं समापितुं तव आशिषं याचे। अपूर्णत्व दौर्बल्यञ्चानुभूय आत्मानं तव नेतृत्वे क्षिपामि, प्रणतस्त्वां प्रार्थयामि विश्वासं बलं सत्यं पितृस्नेहञ्च यत्

रक्षामि रक्षणे यत्ने तवानुरक्तदासवत् ।
पालयामि च त्वत्कार्य्यसाधनायाशिषा प्रभो ॥
सम्भावय भवास्य त्वं पिता माता सुहृच्च यत् ।
सर्व्वविषादकल्याणाद्दूरं विश्राम्यतु त्वयम् ॥
स्नेहक्रोड़े चिरञ्चास्य गृहस्येश्वर नित्यदा ।
नवजातं शिशुञ्चेमं पितुर्मातुश्च नन्दनम् ॥
अन्वर्थं कुरु सर्व्वत्र परिवारस्य चाशिषम् ।
महिमानं त्वत्कृपार्थं स्वीकुर्म्मः शिव शाश्वतम् ॥ १७ ।
आशीर्व्वचनमाचार्य्यस्ततः स समुदीरयेत् ।
शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्व्वे ब्रूयुः समस्वरैः ॥ १८ ।
समाप्तौ कर्म्मणोऽन्ते स्यात् सङ्गीतं ह्युपयोगि च ॥ १९ ।

इति जातकर्म्म ।

अनुरक्तदासवत् शिशुं तव रक्षणे यत्ने च रक्षामि, त्वत्कार्य्यसाधनाय च पालयामि। इमं शिशुमाशिषा सम्भावय, अस्य पिता माता सुहृच्च भव, यदयं सर्व्वविषादकल्याणाद्दूरं तव स्नेहक्रोड़े चिरं विश्राम्यतु। हे अस्य गृहस्येश्वर, इमं नवजातं शिशुञ्च पितुर्मातुश्च नन्दनमन्वर्थं कुरु परिवारस्य चाशिषम्। हे शिव, त्वत्कृपार्थं शाश्वतं ते महिमानं स्वीकुर्म्मः।

१८। आशीरिति। ततः स आचार्य्यः आशीर्वचनं समुदीरयेत्, सर्व्वे समस्वरैः शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति ब्रूयुः।

१९। समाप्ताविति। कर्म्मणः समाप्तौ अन्ते उपयोगि च सङ्गीतम् स्यात्।

इति जातकर्म्म।

नामकरणम्।

षण्मासि जन्मतो नामकरणन्तु विधीयते॥ १।
नयेत्तद्दिवसे स्नानागारं स्नानाय सन्ततिम्॥ २।
पुष्पवासिततैलेनाभ्यञ्जयेत् कलसात्पुनः।
नवीनान्निर्म्मलाद्वारि तन्मूर्द्ध्नि चाभिषिचयेत्॥
देहञ्चोद्वर्त्तयेदस्य कुर्य्यात्तं विमलं शुभम्॥ ३।
आच्छादयेत्तदा नव्यतत्कालोचितवाससा।
भूषयेत् सुष्ठु नात्यन्तमवस्थोचितभूषणैः॥ ४।
संघृष्टैश्चन्दनैर्भालञ्चाचाराच्चर्च्चितं कुरु॥ ५।
ततः प्रभृति चातोद्यघोषो जातीय उत्सवे।
आमोदं योजयत्वत्र यथाचारोऽस्ति प्राक्तनः॥ ६।

१। अथ नामकरणानुष्ठानं वक्तुं तत्समुचितकालमाह षण्मासीति। जन्मतः षण्मासि नामकरणं तु विधीयते।

२। नयेदिति। तद्दिवसे नामकरणानुष्ठानदिवसे स्नानाय तं शिशुं स्नानागारं नयेत्।

३। पुष्पेति। तं शिशुं पुष्पवासिततैलेन अभ्यञ्जयेत्, नवीनात् निर्म्मलात् कलसात् पुनः वारि तन्मूर्द्ध्नि च अभिषिचयेत्, तस्य देहं च उद्वर्त्तयेत् शुभं तं विमलं कुर्य्यात्।

४। आच्छादयेदिति। तदा नव्यतत्कालोचितवाससा अवस्थोचित-भूषणैः नात्यन्तं किन्तर्हि सुष्ठु भूषयेत्।

५। संघृष्टैरिति। चन्दनैः संघृष्टैः आचारात् देशाचारानुसारतः भालं ललाटं चर्च्चितं कुरु।

६। तत इति। ततः प्रभृति उत्सवे जातीयः आतोद्यघोषः यथा प्राक्तनः आचारः अस्ति तथा, अत्र आमोदं योजयतु।

गृह्योपासननिलयेऽन्यत्र वा विनियोजिते ।
तदर्थं पुष्पवस्त्रादिविचित्रध्वजशोभिते ।
स्वजना बान्धवाः सर्व्वे विशेयुर्मिलितास्तदा ॥ ७ ।
गृहस्थः सपरीवारो यस्याचार्य्यस्य मण्डली ।
पुरोहितः स एव स्यादुपाध्यायोऽथवा पुनः ।
कश्चित् प्रचारको वाथ मण्डलीज्येष्ठ एव वा ॥ ८ ।
निर्द्दिष्टोपासनायास्त्वसतोन इति चान्तिमे ।
अंशे निवृत्त आचार्य्येणानीयेत च सन्ततिः ॥ ९ ।
पितापत्यं नयेत्तत्र बाह्वौ चारोप्य वक्षसि ।
रक्षन् दण्डायमानोऽयं मण्डल्यां वेदिसन्निधौ ।
ईदृश्या विधिना कुर्य्यात् प्रार्थनां श्रद्धयान्वितः ॥ १० ।
अहो विश्वपते प्रीतिं लभामस्त्वयि सन्ततम् ।
विश्वसिमः पूजयामो नित्यं नो गृहदेववत् ॥
तुभ्यं मम प्रियापत्यमर्पयामि ह्युपानयन् ।
पितः कृपानिधान त्वमरक्षो ह्यसहायकम् ॥

७। गृह्येति। तदा स्वजनाः बान्धवाः सर्व्वे गृह्योपासननिलये तदर्थं विनियोजिते पुष्पवस्त्रादिविचित्रध्वजशोभिते अन्यत्र वा विशेयुः।

८। गृहस्थ इति। सपरीवारः गृहस्थः यस्य आचार्य्यस्य मण्डली स आचार्य्यः एव, उपाध्यायः, अथवा पुनः प्रचारकः अथवा मण्डलीज्येष्ठः एव वा पुरोहितः स्यात्।

९। निर्द्दिष्टेति। निर्द्दिष्टोपासनायाः "असतोन:" इति अन्तिमे अंशे निवृत्ते च आचार्य्येण सन्ततिः आनीयेत।

१०। पितेति। पिता तत्र अपत्यं नयेत्, बाह्वौ च आरोप्य वक्षसि रक्षन् मण्डल्यां मण्डलीमध्ये वेदीसन्निधौ अयं श्रद्धया अन्वितः ईदृश्या विधिना प्रार्थनां कुर्य्यात्।

अपुष्णा वत्सला माता नित्यं स्तन्यमधाः स्वयम्।
त्वत्स्तनोपहृतेनेदं पयसा जीवनेन तु॥
मधुरेणाव्रधत् भक्त्या कायेनात्र दिनं दिनम्।
आह्वयः सन्निधावर्पयितुं कृत्वोपयोगि च॥
नाम येन त्वभिहितं ज्ञातं स्यात् संसृतौ सदा।
व्यक्तित्वेन च तत् संस्थापयिष्यति च संसदि॥
मनुष्यपरिवारस्यार्पयितुं पुनरङ्गवत्।
कठिनं खाद्यमस्याद्य मुखे स्तन्यं विवर्त्तयन्॥
शैशवोचितमानन्दे विघोषयितुमुत्सवे।
मनुष्यत्वे प्रवेशस्य गृहाण परमेश्वर॥
एतत्सर्व्वं कृपार्थं मे स्तुतिवादान् सभक्तिकान्।
आनन्दितहृदायातुं कृतज्ञत्वेन सन्निधौ॥

११। अहो इति। अहो विश्वपते, त्वयि सन्ततं प्रीतिं वहामः, विश्वसिमः नित्यं त्वां नो गृहदेववत् पूजयामः, मम प्रियापत्यम् उपानयन् तुभ्यम् अर्पयामि। हे कृपानिधान पितः, असहायकमिदं त्वम् अरक्षः, अपुष्णाः वत्सला माता सती स्वयं नित्यं स्तन्यम् अधाः, त्वत्स्तनोपहृतेन मधुरेण जीवनेन पयसा इदं दिनं दिनं भक्त्या कायेन अत्र अवर्धत्। उपयोगि कृत्वा नाम अर्पयितुं येन नाम्ना अभिहितं, संसृतौ व्यक्तित्वेन च ज्ञातं स्यात, मनुष्यपरिवारस्य पुनः अङ्गवत् तद्व्यक्तित्वं च संसदि संस्थापयिष्यति, अद्य अस्य मुखे शैशवोचितं स्तन्यं विवर्त्तयन् कठिनं खाद्यम् अर्पयितुं उत्सवे आनन्दमध्ये मनुष्यत्वे प्रवेशस्य घोषयितुं सन्निधौ आह्वयः। हे परमेश्वर, एतत्सर्व्वकृपार्थं मम सभक्तिकान् स्तुतिवादान् गृहाण, आनन्दितहृदा पूर्णेन कृतज्ञत्वेन च तव सन्निधौ आयातं, यत् अस्य भावि गौरवं साक्षात्म् अरक्षः तद्धेतोः एतत् अपत्यम

पूर्णेन तव चास्माकं सहायोऽर्पयितुं भव।
चरणेऽपत्यमेतच्चारुचः सञ्चितमस्य यत्॥
गौरवं भावि तद्धेतोः कृपयाशिषमर्पय।
चुम्बनं तव नामाद्य देहि स्थानञ्च त्वद्गृहे॥
उपयुक्तं यदा चास्य देहिकाहन्तु संस्थतौ।
लभते प्रदमात्मास्य परमात्मन् पदं दिवि॥
अमरेषु यथा वर्द्धमानो भवतु ते कृपा।
अस्मभ्यञ्च बलं देहि तथा शिक्षयितुं यथा॥
भविष्यति पुनश्चैतत् भवेत् कर्त्तव्यपालकम्।
सन्तानं भव्यो विश्वस्तः सत्यमानन्ददन्त्विदम्॥
कुरु पित्रोर्भूषणञ्च परिवारस्य नित्यदा।
भवानेन प्रियेणैतद्दयत्नेनानुग्रहेण ते॥
कुरु त्वत्सहिमन्वित्यं पुण्यस्य च दयावतः।
नाम्नस्ते गौरवं मानो ह्यनन्तकालमस्तु च॥ ११॥

तव चरणे अर्पयितुम् अस्माकं सहायो भव। कृपया तव आशिषं चुम्बनञ्च अर्पय। अद्य नाम त्वद्गृहे उपयुक्तं स्थानं च देहि। यदा च अस्य दैहिकाहं संस्थवौ पदं लभते, तदा ते कृपा भवतु, यथा हे परमात्मन्, अस्य आत्मा वर्द्धमानः दिवि अमरेषु पदं लभते। अस्मभ्यञ्च तथा शिक्षयितुं बलं देहि, यथा भविष्यति पुनः एतत् तव कर्त्तव्य-पालकं सन्तानं विश्वस्तः भव्यः च भवेत्। सत्यम् इदं पित्रोः आनन्ददं परिवारस्य भूषणं च कुरु। अनेन प्रियेण नित्यदा भव, तव यत्नेन अनुग्रहेण नित्यम् स्वच्छिमत् कुरु। दयावतः पुण्यस्य च ते नाम्नः गौरवं मानः अनन्तकालम् अस्तु च।

आचार्य्याङ्के ततस्तस्मिन् समुपस्थापिते शिशौ।
एवं स कुर्य्यात्तन्नाम श्रीमतो ह्यमुकस्य वै॥
अमुकी श्रीमती श्रीमानमुको वेति सन्निधौ।
सर्व्वशक्तिमतस्तस्य विश्वस्तजनसंहतेः॥
पुत्त्रैं पुत्राय वा नाम ददामि करुणामयः।
सौभाग्यमाशिषश्चास्मै ददातु शिशवे प्रभुः॥ १२॥
कण्ठे माल्यं प्रदायास्य ललाटेऽस्य विचुम्ब्य च।
आचार्य्य आशिषा युञ्ज्यादेवमङ्कस्थितं शिशुम्॥
नाम्ना दयावतस्तस्य परमेशस्य नः शिशो।
आशासे त्वां प्रियं यत्नाधीनतायां न्यस्यामि च॥ १३॥
शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्व्वे वाचयेयुस्ततः॥ १४॥
आशीःसंप्रार्थनस्यान्ते सङ्गीतस्य च पूर्णता॥ १५॥

१२। आचार्य्याङ्क इति। ततः तस्मिन् शिशौ आचार्य्याङ्के समुपस्थापिते, एवं स तन्नाम कुर्य्यात्—सर्व्वशक्तिमतः तस्य विश्वस्तजनसंहतेः सन्निधौ श्रीमतः अमुकस्य पुत्त्रै पुत्राय वा श्रीमती अमुकी श्रीमान् अमुकः वा इति नाम ददामि, प्रभुः करुणामयः अस्मै शिशवे सौभाग्यम् आशिषं च ददातु।

१३। कण्ठ इति। अस्य शिशोः कण्ठे माल्यं प्रदाय अस्य ललाटे च विचुम्ब्य आचार्य्यः एवम् अङ्कस्थितं शिशुम् आशिषा युञ्ज्यात्,—तस्य दयावतः नः परमेशस्य नाम्ना, हे शिशो, आशासे, प्रियं त्वां तस्य च यत्नाधीनतायां न्यस्यामि।

१४। शान्तिरिति। ततः सर्व्वे शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति वाचयेयुः।

१५। आशीरिति। आशीःसंप्रार्थनस्य सङ्गीतस्य च अन्ते पूर्णता नामकरणानुष्ठानस्येति शेषः।

उपासनान्ते तस्मात्तं शिशुमन्तःपुरं नयेत् ।
मातुः समीपे सा तत्र कुटीरे भोजनस्य च ॥
तत्कालोचितसज्जाभिः शोभितं महिलागणैः ।
बालैः श्रेणीप्रतानेन प्रसृतैरग्रतस्ततः ॥ १६ ॥
आसने वाथ पीठे तं शिशुं समुपवेशयेत् ॥ १७ ॥
अन्नञ्च व्यञ्जनं नानाविधानि च फलानि च ।
मिष्टान्नानि च खाद्यानि तस्याग्रे सज्जयेत् मुदा ॥ १८ ॥
अन्नमारभ्य सर्व्वेषां किञ्चित् किञ्चिन्मुखे ततः ।
शिशोर्माता स्वयं दद्यात् वदन्त्येवं समाहिता ॥
इदमन्नमहं तुभ्यं ददामि परमेश्वरः ।
आशिषेदं योजयतु तव मङ्गलहेतवे ॥ १९ ॥

१६ । अधुना अन्नाशनानुष्ठानमाह उपासनान्त इति । उपासनान्ते तस्मात् उपासनास्थानात् तं शिशुम् अन्तःपुरं मातुः समीपे नयेत् । ततः सा माता तं शिशुं तत्कालोचितसज्जाभिः शोभितं भोजनस्य च कुटीरे गृहांशम् अग्रतः श्रेणीप्रतानेन प्रसृतैः महिलागणैः बालैः सह नयेदिति शेषः ।

१७ । आसनेति । आसने अथवा पीठे तं शिशुं समुपवेशयेत् ।

१८ । अन्नमिति । अन्नं व्यञ्जनं च नानाविधानि फलानि च मिष्टान्नानि खाद्यानि च मुदा तस्य शिशोः अग्रे सज्जयेत् ।

१९ । अन्नमिति । ततः माता अन्नम् आरभ्य सर्व्वेषां खाद्यानां किञ्चित् किञ्चित् शिशोः मुखे समाहिता सती एवं वदन्ती स्वयं दद्यात्—अहं तुभ्यम् इदम् अन्नं ददामि, तव मङ्गलहेतवे परमेश्वरः इदम् अन्नम् आशिषा योजयतु ।

अनन्तरं प्रधानाश्च महिलाः स्वजनेषु च।
निमन्त्रिताश्च दद्युस्तन्मुखेऽन्नञ्च यथाक्रमम् ॥ २० ॥
शङ्खध्वनिर्महिलाभिर्बालैरानन्दनिस्वनः।
क्रियेत कौतुकेनायं शिशुः खादति वै यदा ॥ २१ ॥
बहिर्भागे ध्वनिर्वाद्योत्थितः स्यान्मधुरस्तदा ॥ २२ ॥
अन्नाशनान्ते बालं तं सभाकुट्टिमकं नयेत्।
यत्राशिषं चुम्बनञ्चोपहारञ्च लभेत सः ॥ २३ ॥

इति नामकरणम्।

दीक्षा।

शिक्षा दीयेत बालायै बालकाय च सम्मता।
साधारणानां ज्ञेयानां सर्व्वशाखासु तासु च ॥ १ ॥

२०। अनन्तरमिति। अनन्तरं स्वजनेषु प्रधानाः महिलाश्च निमन्त्रिताश्च तन्मुखे यथाक्रमम् अन्नम् दद्युः।

२१। शङ्खेति। यदा अन्नं शिशुः खादति, तदा महिलाभिः शङ्खध्वनिः बालैः आनन्दनिःस्वनः कौतुकेन क्रियेत।

२२। बहिरिति। तदा बहिर्भागे वाद्योत्थितः मधुरः ध्वनिः स्यात्।

२३। अन्नेति। अन्नाशनान्ते तं बालं सभाकुट्टिमकं नयेत्। यत्र सभाकुट्टिमे सः बालः आशिषं चुम्बनम् उपहारं च लभेत।

१। दीक्षायाः पूर्व्वकर्त्तव्यमाह शिक्षेति। साधारणानां ज्ञेयानां तासु प्रसिद्धासु ज्ञातव्यानां विद्यानां सर्व्वशाखासु च बालायै बालकाय च सम्मता उपयुक्ता शिक्षा दीयेत।

विशेषशिक्षादानाय यदोपयोगितां गताः।
पुरोधसा वा तेनेह मनोनीतेन धीमता।
नवविधानतत्त्वञ्च शिक्षेरन् मौलिकं हि ते ॥ २ ॥
षोड़शे षोड़शप्राये वाथ वयसि बालकम्।
प्राक् विवाहाद्विधिपूर्व्वं मण्डल्यां तं निवेशयेत्।
नूतनस्य विधानस्यानुप्रयुक्तत्वशंसनम् ॥ ३ ॥
उपासनादिनेऽन्यत्र मन्दिरे पारिवारिके।
उपासनागृहे वाथ चान्यत्र वोपयोगिनि।
निर्व्वाहयेत् सुमनसा दीक्षाकर्म्म यथाविधि ॥ ४ ॥
दीक्षितव्यो विशेत् स्नानागारं गम्भीरचेतसा।
निर्द्दिष्टे दिवसे तत्राभिषेकेण परिष्कृतः ॥ ५ ॥

२। साधारणशिक्षानन्तरं किं कर्त्तव्यं तदाह विशेषेति। यदा विशेषशिक्षादानाय विशेषशिक्षाग्रहणाय उपयोगितां गताः प्राप्ताः, तदा पुरोधसा परिवारस्य पुरोहितेन अथवा इह तेन पुरोधसा मनोनीतेन वा धीमता उपयुक्तेन शिक्षकेण मौलिकं नवविधानतत्त्वं च ते हि शिक्षेरन्।

३। षोड़श इति। विवाहात् प्राक् षोड़शे अथवा षोड़शप्राये वयसि उपयुक्तत्वशंसनम् अनु तं बालकं विधिपूर्व्वं नूतनस्य विधानस्य मण्डल्यां निवेशयेत्।

४। उपासनेति। मन्दिरे उपासनादिने उपासनार्थं निर्द्दिष्टे दिने अन्यत्र तदतिरिक्ते दिने, अथवा पारिवारिके उपासनागृहे, उपयोगिनि अन्यत्र वा यथाविधि दीक्षाकर्म्म सुमनसा निर्व्वाहयेत्।

५। दीक्षितव्य इति। निर्द्दिष्टे दिवसे दीक्षितव्यः गम्भीरचेतसा स्नानागारं विशेत्, तत्र अभिषेकेण परिष्कृतः भवेदिति शेषः।

अभ्यङ्गे कारिते सिञ्चयति वारि तु मूर्द्धनि ।
महिमा सच्चिदानन्द तवेति मनसा स्मरेत् ॥ ६ ॥
धातुनिर्म्मितपात्राच्च विधानध्वजचिह्नितात् ।
प्रोज्ज्वलात् वारि सिञ्चेत मूर्द्ध्नि तस्य पुरोधसा ।
मनसा दीक्षितव्योऽत्र वदेत् श्रद्धासमन्वित: ॥
प्रभुर्वारिगतो देहं यथा मे शोधयत्यसौ ।
तथा मे हृदयं शोधयतु कुर्व्वन् हि निर्म्मलम् ॥
यथा शीतलयत्यत्र देहं शान्तिजलन्त्विदम् ।
तथाऽऽनयतु शान्तिञ्चात्मनि मे करुणाजलम् ॥ ७ ॥
अभिषेकसमाप्तौ च दीक्षितव्य: पुरोहित: ।
ब्रूयु: समागता: शान्ति: शान्ति: शान्तिरितीह ते ॥ ८ ॥
पीतगैरिकप्रावारं वृतं शुक्लेन वाससा ।
प्रवेशयेद्गृहे तत्र निर्द्दिष्टे समये च स: ।
उपविष्टो भवेद्वेदीसम्मुखस्यासने शुभे ॥ ९ ॥

६ । अभ्यङ्ग इति । अभ्यङ्गे तैलाभ्यञ्जने कारिते मूर्द्धनि वारि तु सिञ्चयति हे सच्चिदानन्द तव महिमा इति मनसा स्मरेत् ।

७ । धातुनिर्म्मितेति । विधानध्वजचिह्नितात् प्रोज्ज्वलात् धातुनिर्म्मितपात्रात् च तस्य मूर्द्ध्नि पुरोधसा वारि सिञ्चेत । अत्र मनसा दीक्षितव्य: श्रद्धासमन्वित: सन् वदेत्—असौ वारिगत: प्रभु: यथा मे देहं शोधयति, तथा मे हृदयं निर्म्मलं कुर्व्वन् शोधयतु ; अत्र इदं शान्तिजलं तु यथा देहं शीतलयति, तथा मे आत्मनि करुणाजलं शान्तिं च आनयतु ।

८ । अभिषेक इति । अभिषेकसमाप्तौ दीक्षितव्य:, पुरोहित:, समागता: च ते शान्ति: शान्ति: शान्ति: इति इह ब्रूयु: ।

९ । पीतेति । शुक्लेन वाससा वृतं पीत: गैरिक: प्रावार: उत्तरीयं यस्य तं

प्रारम्भिकोपासनान्ते वदेदाचार्य्यं आनय।
दीक्षार्थिनं विविक्षुर्यो मण्डल्यां परमेष्ठितुः ॥ १० ॥
उपदेष्टा पिता वाथ बन्धुस्तस्य प्रवर्त्तकः।
वेदीसम्मुखमासाद्य वदेदेवं तदर्थकम् ॥
आर्य्याचार्य्य समक्षं ते श्रीमन्तममुकन्त्वहम्।
उपानयामि ज्ञात्वेमं योग्यं स्वज्ञानतः पुनः।
प्रवेशायास्य मण्डल्यां नूतनस्य विधेरिह ॥ ११ ॥
ततो दीक्षार्थिनं जिज्ञासेत सोऽयमिह क्रमात् ॥ १२ ॥
(क) दीक्षार्थिन् किं विधानस्य मण्डल्या नूतनस्य च।
योक्तुमात्मानमिच्छुस्त्वं व्यञ्ज्यात् सम्मतिमोमिति ॥
(ख) जानासि किं विश्वसिषि मूलतत्त्वानि चोमिति ॥

दीक्षितव्यं निर्दिष्टे समये तत्र गृहे उपासनालये प्रवेशयेत्, स च शुभे वेदीसम्मुखस्यासने उपविष्टः भवेत्।

१०। प्रारम्भिकेति। प्रारम्भिकोपासनान्ते आचार्य्यः वदेत्—परमेष्ठितुः मण्डल्यां यः विविक्षुः, दीक्षार्थिनं तम् आनय।

११। उपदेष्टेति। उपदेष्टा पिता अथवा तस्य बन्धुः प्रवर्त्तकः सन् वेदीसम्मुखम् आसाद्य तदर्थकम् एवं वदेत्,—आर्य्य आचार्य्य, तव समक्षं श्रीमन्तम् अमुकम् इमं स्वज्ञानतः पुनः योग्यं ज्ञात्वा इह नूतनस्य विधेः मण्डल्याम् अस्य प्रवेशाय अहम् उपानयामि।

१२। तत इति। ततः उपानयनानन्तरं सोऽयम् आचार्य्यः इह दीक्षार्थिनं क्रमात् यथाक्रमं जिज्ञासेत। क्रमेण जिज्ञासास्तदुत्तराणि।

(क) हे दीक्षार्थिन्, किं नूतनस्य विधानस्य मण्डल्या आत्मानं योक्तुं त्वम् इच्छुः? ओम् इति च सम्मतिं व्यञ्ज्यात् स दीक्षार्थीति शेषः।

(ख) जानासीति। नूतनस्य विधानस्य मूलतत्त्वानि किं जानासि विश्वसिषि च?

(ग) तदर्थं प्रभुणाहूतः किमु ? ओमिति चोत्तरम् ॥

(घ) अस्या विनयने वाग्भावं स्वीकर्त्तुमुद्यतः ।
सत्यस्य जीवने साचित्वमेतुं किं समुत्थितः ॥

(ङ) ओमीश्वरः सहायो मे भवत्विति ततो वदेत् ॥

(च) अद्वितीयः परोऽनन्तः पूर्णोऽयं सर्व्वशक्तिमान् ।
सर्व्वज्ञः सर्व्वकरुणः पुण्यः सुखमयः पुनः ॥
नित्यः सर्व्वगतः स्रष्टा पिता माता सुहृत् सखा ।
त्राता नेता च शास्तेति विश्वसिषि किमोमिति ॥

(छ) आत्माऽमरो नित्यकालोन्नतिभागिति चोमिति ॥

(ज) नैतिकानीश्वरस्याज्ञा विधिजातानि यानि च ।
विवेकस्य समादेशैराविःसन्तीह चात्मनि ॥

ओम् इति । जिज्ञासेत सम्मतिं व्यज्ञ्यादित्यनुवर्त्तनेन जिज्ञासा आचार्य्यस्य तदुत्तरं दीक्षार्थिनः । एवं सर्व्वत्र विज्ञेयम् ।

(ग) तदर्थमिति । तदर्थं मण्डल्या आत्मानं योक्तुं प्रभुणा किमु आहूतः ? ओम् इति उत्तरम् ।

(घ) अस्या इति । अस्याः मण्डल्याः विनयने वश्यभावं स्वीकर्त्तुं किम् उद्यतः, जीवने सत्यस्य साचित्वम् एतुं किं समुत्थितः ?

(ङ) ओमिति । ततो जिज्ञासानन्तरं दीक्षार्थी ओम्, ईश्वरः मे सहायः भवतु इति वदेत् ।

(च) अद्वितीय इति । अयम् ईश्वरः अद्वितीयः, परः, अनन्तः, पूर्णः, सर्व्वशक्तिमान्, सर्व्वज्ञः, सर्व्वकरुणः, पुण्यः, सुखमयः, नित्यः, सर्व्वगतः, स्रष्टा, पिता, माता, सुहृत्, सखा, त्राता, नेता, शास्ता च इति किं विश्वसिषि ? ओम् इति ।

(छ) आत्मेति । आत्मा अमरः नित्यकालोन्नतिभाक् इति किं विश्वसिषि ? ओम् इति ।

(ज) नैतिकानीति । हे दीक्षार्थिन्, इह आत्मनि खलु सर्व्वस्मिन्

आम्नाय्य खलु सर्व्वस्मिन् धार्म्मिकत्वं हि तेषु किम्।
विश्वसिषि तथा नित्यं परमेशस्य सन्निधौ॥
गणनादानबाध्यत्वं कर्त्तव्यानां सयत्नकम्।
नानाविधानां निर्व्वाहस्येति धर्म्मस्य चैनसः॥
हेतोर्विचारितः स्यास्त्वं दण्डितो वा पुरस्कृतः।
इहामुत्रेति किमहो विश्वसिषि स ओमिति॥
(भ) सार्व्वभौमिकमण्डल्यां किमु विश्वसिषि त्विह।
प्राचीनज्ञानजातस्य विज्ञानानां निधानकम्॥
नूतनानां स्वीकरोति या सर्व्वेष्वृषिसाधुषु।
समञ्जसत्वमेकत्वं शास्त्रेषु क्रमयोगताम्॥
विधानेषु पुनर्भेदसाधनानि जहाति च।
महीययति शान्तिञ्चैकत्वं नियतमेव च॥
ज्ञानविश्वासयोर्योगभक्त्योर्व्वैराग्यकृत्ययोः।
सर्व्वोच्चतमयोः सामञ्जस्यं संविदधाति च॥
सर्व्वाजातीः सर्व्वसम्प्रदायान् पूर्णां करिष्यति।
एकं राज्यं परीवारमेकं काले स चोमिति॥

धार्म्मिकत्वम् आम्नाय्य यानि नैतिकानि ईश्वरस्य विधिजातानि विवेकस्य समादेशाः आविःसन्ति तेषु किं विश्वसिषि? नित्यं परमेशस्य सन्निधौ नानाविधानां कर्त्तव्यानां सयत्नं निर्व्वाहस्य त्वं गणनादानबाध्य इति, धर्म्मस्य एनसः च हेतोः त्वम् इह अमुत्र विचारितः दण्डितः पुरस्कृतः वा स्या इति, किम् अहो विश्वसिषि? स दीक्षार्थी ओम् इति।

(भ) सार्व्वभौमिकेति। इह किमु तस्यां सार्व्वभौमिकमण्डल्यां विश्वसिषि, या मण्डली प्राचीनज्ञानजातस्य नूतनानां विज्ञानानां च निधा-

(ञ) नैसर्गिक्यां विशेषायां साधारण्याञ्च किं पुनः।
प्रेरणायां विधातृत्वे विश्वसिषि स चोमिति॥

(ट) सम्मानयसि गृह्णासि श्रुतीस्त्वं विविधाः किमु?
ओं तावता यावतैताः प्रेरणाधीनधीभृताम्।
साधुत्वस्य च शक्तेश्च ज्ञानस्य लिपयः पुनः॥
विशेषस्य विधातृत्वस्येश्वरस्य विमुक्तये।
जातीनां तत्र भावोऽस्य लिपिस्तु मानवस्य वै॥

(ठ) ऋषीन् साधूंश्च मर्त्त्यान् किं गृह्णासि मानयस्यहो?
ओं तावता यावतैत आविष्कुर्व्वन्ति बिभ्रति।
दैवचरित्रभिन्नांशान् शिक्षार्थं शोधनाय च॥

नकम्, या सर्व्वेषु ऋषिसाधुषु समञ्जसत्वम्, सर्व्वेषु शास्त्रेषु एकत्वम्, सर्व्वेषु विधानेषु च क्रमयोगतां स्वीकरोति, भेदसाधनानि च पुनः जहाति, नियतम् एव शान्तिम् एकत्वम् च महीययते, सर्व्वोच्चतमयोः ज्ञान-विश्वासयोः योगभक्त्योः वैराग्यकृत्ययोः सामञ्जस्यं संविदधाति, पूर्णे काले सर्व्वाः जातीः सर्व्वसम्प्रदायान् एकं राज्यम् एकं परीवारं च करिष्यति? स दीक्षार्थी—ओमिति।

(ञ) नैसर्गिक्यामिति। विशेषायां साधारण्याञ्च नैसर्गिक्यां प्रेरणायां विधातृत्वे साधारणे विशेषे च किं पुनः विश्वसिषि? स दीक्षार्थी—ओमिति।

(ट) सम्मानयसीति। किमु त्वं विविधाः श्रुतीः गृह्णासि सम्मानयसि? ओम् तावता, यावता एताः प्रेरणाधीनधीभृतां साधुत्वस्य भक्तेः च ज्ञानस्य च, जातीनां विमुक्तये पुनः ईश्वरस्य विशेषस्य विधातृत्वस्य लिपयः। तत्र अस्य परमेश्वरस्य भावः, लिपिः तु मानवस्य एव।

(ठ) ऋषीनिति। मर्त्त्यान् ऋषीन् साधून् च किम् अहो गृह्णासि

लोकानां दर्शयन्त्युच्चतरमादर्शमुत्तमम् ।
प्रीतिः सम्माननना येषु कर्त्तव्या मम सर्व्वदा ॥
अनुवृत्तिश्च तत्राद्धा सर्व्वं यद्दैव्यमात्मनि ।
एकत्वापत्तिचेष्टा च यदादेषां परस्य च ॥

(ड) किं मतं तव ? विज्ञानमालोकार्पकमीशितुः ।
शुभवार्त्ता च का ? प्रेमा सर्व्वत्राणकरोऽस्य च ॥
कः स्वर्गः ? जीवनञ्चास्मिन् प्राप्यं सर्व्वत्र यत् पुनः ।
का मण्डली ? परेशस्याद्दश्वराज्यं हि यत्र तु ।
सत्यं प्रेमा च पुण्यञ्च निखिलं मिलितं किल ॥

(ढ) स्वीकुरु त्वं सर्व्वशक्तेरग्रे विश्वासमात्मनः ।

दीक्षार्थी—अमुके दिवसे मासि वर्षेऽमुकेऽद्य सम्मते ।
अहं श्रीरमुकः पूर्णं विश्वासं स्वीकरोमि च ॥

मानयसि ? ओम् तावता, यावता एते देवचरित्रभिन्नांशान् बिभ्रति आविष्कुर्व्वन्ति, लोकानां शिक्षार्थं शोधनाय च उच्चतरम् उत्तमम् आदर्शं दर्शयन्ति। एषु यत् सर्व्वं दैवं तत्र सत्यतः सर्व्वदा प्रीतिः सम्माननना अनुवृत्तिः च मम कर्त्तव्या, एषां परस्य च यद् यत्, आत्मनि तस्य एकत्वापत्तिचेष्टा च कर्त्तव्या।

(ड) किमिति। किं तव मतम् ? आलोकार्पकम् ईशितुः विज्ञानम्। का तव शुभवार्त्ता च ? सर्व्वत्राणकरः अस्य प्रेमा। कः तव स्वर्गः ? अस्मिंश्च जीवनं यत् पुनः सर्व्वस्य प्राप्यम्। का तव मण्डली ? परेशस्य अद्दश्वराज्यं यत्र तु सत्यं प्रेमा च पुण्यं च किल मिलितम्।

(ढ) स्वीकुर्व्विति। सर्व्वशक्तेः ईश्वरस्य अग्रे आत्मनः विश्वासं त्वं स्वीकुरु। दीक्षार्थी—अद्य अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे अहं

पवित्रपरमेशस्य सन्निधावत्र सर्व्वथा ।
विशुद्धब्राह्मधर्म्मस्य मूलतत्त्वेषु भक्तितः ॥
नूतनस्य विधानस्य मण्डल्यां प्रविशामि च ।
सहायः परमेशो मे भवत्वत्र चिरन्तनः ॥

आचार्य्यः—परस्य नाम्ना परस्य भारं त्वामर्पयाम्यनृतं पुनः ।
पापं सर्व्वविधं हातुं साम्प्रदायिकतामिह ॥
विश्वासस्य च पावित्र्यस्याङ्ग त्वं नय जीवनम् ।
भक्तेः प्रेम्णश्च मण्डल्याः परस्य गौरवाय तु ॥

दीक्षार्थी—दयामय परित्राणप्रदं मह्यमनुग्रहम् ।
वितर त्वं हि यत् सत्यं कर्त्तुं ते गौरवान्वितम् ।
प्रमातुमुपयुक्तं मां मण्डल्याः स्यां क्षमश्चिरम् ॥

आचार्य्यः—त्वामाशास्तां प्रभुर्नित्यं त्वया वासं करोतु सः ।

(ग) नूतनस्य विधानस्याचार्य्यस्तस्मै च केतनम् ।
दद्याद्द्वौ मण्डलीस्थौ चोत्थाय प्रतिनिधित्वतः ॥

श्रीः अमुकः पवित्रपरमेश्वरस्य सन्निधौ विशुद्धब्राह्मधर्म्मस्य मूलतत्त्वेषु पूर्णं विश्वासं स्वीकरोमि, नूतनस्य विधानस्य मण्डल्यां प्रविशामि च। परमेशः अत्र मे चिरन्तनः सहायः भवतु ।

आचार्य्यः—परस्य नाम्ना त्वां सर्व्वविधम् अनृतं पापं साम्प्रदायिकतां पुनः इह हातुं भारम् अर्पयामि। मण्डल्याः परस्य तु गौरवाय त्वं विश्वासस्य पावित्र्यस्य च भक्तेः प्रेम्णश्च जीवनं नय ।

दीक्षार्थी—दयामय, त्वं मह्यं परित्राणप्रदम् अनुग्रहं वितर यत् सत्यं तव गौरवान्वितं कर्त्तुं, मण्डल्याः उपयुक्तं प्रमातुं क्षमः स्याम् ।

आचार्य्यः—प्रभुः त्वां आशास्तां, स त्वया नित्यं वासं करोतु ।

(ग) नूतनस्येति । तस्मै आचार्य्यः नूतनस्य विधानस्य केतनं दद्यात् ।

शास्त्रसंग्रहमेकञ्च तथैकां नवसंहिताम्।
दैनिकोपासनाहेतोरुपेयातां तथासनम्॥
भ्रातृस्नेहेन तं तत्र स्वजेयातां मुदा ततः।
भक्त्या प्रभुं नमस्कुर्य्याद्दीक्षार्थी मण्डली च सा॥
शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति वाचयेत् समस्वरैः॥

इति दीक्षा।

विवाहः।

विवहेन्न वयोलाभात् प्राक् तारुण्यात् कदाचन॥ १॥
शारीरमशिवं व्याधिक्लेशाकरो न केवलम्।
सामाजिकोऽभिशापोऽयं यतोऽवनतिराशु च॥
वंशानां जायतेऽकालकृतोद्वाहेऽत्र नैतिकम्।
अकल्याणं महत् पापं प्रभोर्दृष्टावशंसयम्॥ २॥

प्रतिनिधित्वतः मण्डल्याः प्रतिनिधीभूत्वा मण्डलीस्थौ द्वौ च उत्थाय एकं शास्त्रसंग्रहं तथा एकां नवसंहिताम्, तथा दैनिकोपासनाहेतोः आसनम् उपेयाताम्, ततः उपायनानन्तरं मुदा तं तत्र भ्रातृस्नेहेन स्वजेयाताम्। दीक्षार्थी भक्त्या प्रभुं नमस्कुर्य्यात्, सा मण्डली च समस्वरैः शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति वाचयेत।

१। सम्प्रति विवाहानुष्ठानमाह विवहेदिति। तारुण्यात् वयोलाभात् प्राक् कदाचन न विवहेत्।

२। अकालकृतोद्वाहदोषमाह शारीरमिति। अत्र अकालकृतोद्वाहे अयम् उद्वाहः न केवलं शारीरम् अशिवम् अमङ्गलं, व्याधीनां क्लेशानाञ्च आकरः, किन्तर्हि, सामाजिकः अभिशापः, यतः अकालकृतोद्वाहात् आशु वंशानाम् अवनतिः जायते, प्रभोः दृष्टौ असंशयं नैतिकम् अकल्याणं महत् पापम्।

कुमारीत्वं माननीयं योऽवमानयतेऽन्वितः ।
दुष्टैरिन्द्रियवश्यत्वैः पापश्चातिजुगुप्सितैः ॥ ३ ॥
विवाह्यन्तु वयो देशभेदान्निर्दिष्टमस्तु तत् ।
प्रकृत्या तद्विधिर्यस्मान्नियमः परमेष्ठितुः ॥ ४ ॥
कल्पनातोऽभिलाषाद्वाऽसत्वरं वाऽथ सत्वरम् ।
नोद्वहेद्दिशतु ह्यत्र प्रकृतिश्चोपयुक्तताम् ॥
जनभेदाच्छरीरस्य मनसो दारकर्म्मणि ॥ ५ ॥
न वयः केवलं देशभेदो वा स्वास्थ्यमप्युत ।
धनावस्था चरित्रं सम्मिलेयुः कालनिर्णये ॥ ६ ॥
इन्द्रियप्रेरणाश्चाथ स्पृहां सांसारिकीं पुनः ।
न तु सोऽनुसरेत् स्वस्य श्रेष्ठामत्र विचारणाम् ॥
पित्रोश्च रक्षकाणाञ्च सुपक्कां मन्त्रणां शुभाम् ॥ ७ ॥

३। कुमारीत्वसम्माननमाह कुमारीत्वमिति। कुमारीत्वं माननीयम्। यः अवमानयते कुमारीत्वमिति शेषः स दुष्टैः इन्द्रियवश्यत्वैः अतिजुगुप्सितैः पापैः च अन्वितः संयुक्तः।

४। न ह्यस्ति निर्दिष्टं विवाह्यं वयः, देशावस्थाभेदात् भिन्नत्वात् कथं तन्निर्दिष्टं कर्त्तव्यम् तदाह विवाह्यमिति। देशभेदात् तत् विवाह्यं वयः तु प्रकृत्या निर्दिष्टम् अस्तु यस्मात् तस्याः प्रकृतेः विधिः परमेष्ठितुः नियमः।

५। सत्वरत्वमसत्वरत्वं तत्र परिहार्य्यमित्याह कल्पनातइति। कल्पनातः अभिलाषात् वा सत्वरम् अथवा असत्वरं न उद्वहेः। अत्र दारकर्म्मणि प्रकृतिः जनभेदात् शरीरस्य मनसः उपयुक्ततां दिशतु।

६। न केवलं वयसोपयुक्तत्वमित्याह न वयइति। न केवलं वयः देशभेदः वा, स्वास्थ्यं, धनावस्था, चरित्रम् अपि उत कालनिर्णये सम्मिलेयुः।

७। मनोनयननियममाहेन्द्रियप्रेरणामिति इन्द्रियप्रेरणाम् अथ

अविचारणमौढत्यं विवाहे विपदां खलु।
हेतुरवहिताः सन्तु तरुणस्तरुणाः सदा ॥ ८ ॥
कृतार्थतायाः प्रतिभूः सुखस्य च विपश्चिमा।
तेषां विचारणा यत्र तयोः सम्मिलितेच्छया ॥ ९ ॥
नयेतां मनसा वीभावनुमोद्येत तैः पुनः।
उभाभ्यामनुमोद्येत नयेयुर्मनसा च ते ॥ १० ॥
प्राग्विवाहात् परिचयं साक्षात्कारेण चैतयोः।
घनिष्ठमथ नैकट्यवर्द्धकं कुरुतां भवेत् ॥
विश्वस्तत्वे च बन्धुत्वे यावत् परिणतो न सः ॥ ११ ॥

सांसारिकीं स्पृहां न स पुनः अनुसरेत्, तु किन्तु अत्र उद्वाहे स्वस्य श्रेष्ठां विचारणां पित्रोः रक्षकाणाञ्च सुपक्वां शुभां मन्त्रणाम् अनुसरेत्।

८। तत्र स्वेच्छाचरणे दोषमाह अविचारणमिति। विवाहे अविचारणम् औद्धत्यं खलु विपदां हेतुः, तरुणयः तरुणाः सदा अवहिताः सन्तु।

९। कथं कृतार्थता सुखञ्च तदाह कृतार्थतायाः इति। यत्र तयोः तरुणीतरुणयोः इच्छया तेषां पितृमातृरक्षकाणाञ्च विपश्चिमा विचारणा सम्मिलिता तत्र कृतार्थतायाः सुखस्य च प्रतिभूः।

१०। मनोनयनमाह नयेतामिति। उभौ तरुणीतरुणौ मनसा नयेतां परस्परमिति शेषः, तैः पितृमातृरक्षकैः पुनः अनुमोद्येत तन्मनोनयनमिति शेषः, ते पितृमातृरक्षकाः वा मनसा नयेयुः उभाभ्यां तरुणीतरुणाभ्याम् अनुमोद्येत।

११। प्रागिति। विवाहात् प्राक् उभौ एतयोः परिचयं साक्षात्कारेण घनिष्ठम् अथ नैकट्यवर्द्धकं कुरुताम् यावत् सः परिचयः विश्वस्तत्वे बन्धुत्वे च परिणतः न भवेत्।

बन्धूनां रक्षकाणां वा सन्निधौ स भवेत् पुनः।
तं जातु नानुमन्येरन्नयथोचितमत्र तु ॥ १२ ॥
सन्ति तत्र चरित्रं ये घातयन्तो हि गोपितुम्।
जुगुप्सिततमञ्चैनो विवहन्ते परस्परम् ॥
मन्वानास्तेन पापञ्च प्रच्छदेयुस्त्रपामिति ॥ १३ ॥
अपवित्रः सवोद्वाहः सामाजिकविपत्करः।
यत्र स्याद्गर्भसञ्चारः प्रागकीर्त्तिरहो भयम् ॥ १४ ॥
विनष्टनीतिकाः शोधयितुं चेज्जीवनानि ते।
इच्छन्ति चानुतापञ्च सरलं दर्शयन्ति च ॥
विवहेयुः पतितानामुद्धारेणोद्दशेन तु।
समाजस्योपकारः स्यादसंशयमहो पुनः ॥
पावित्र्यं परमेशस्य गृहस्य,जातुचिन्न तु।
अणुमात्रेण हीयेतोत्सृज्येत ह्यपवित्रता ॥
यत्तद्दिधा विशुद्धेषु मा विद्यदवधानवान् ॥ १५ ॥

१२। बन्धूनामिति। बन्धूनां रक्षकाणां वा सन्निधौ सः परिचयः पुनः भवेत्। अत्र तु जातु कदाचित् अयथोचितं तं परिचयं न अनुमन्येरन् रक्षका इति शेषः।

१३। सन्तीति। तत्र ते सन्ति ये चरित्रं घातयन्तः जुगुप्सिततमम् एनः च गोपितुं तेन विवाहेन पापं त्रपां च प्रच्छदेयुः इति मन्वानाः परस्परं विवहन्ति।

१४। अपवित्र इति। स च उद्वाहः अपवित्रः सामाजिकविपत्करः, यत्र प्राक् विवाहादिति शेषः गर्भसञ्चारः स्यात् अहो अकीर्त्तिः, भयं भयहेतुः।

१५। विनष्टेति। विनष्टनीतिकाः ते चेत्, यदि इह जीवनानि

नरनार्य्योर्न पत्नी स्यात् पतिर्वैकाधिकः क्वचित् ॥ १६ ॥
मण्डली बहुभर्त्तृत्वं बहुपत्नीत्वमेषु च ।
निषेधति न वन्ध्यत्वं चिररोगित्वमप्युत ॥
व्यभिचारित्वमेकत्वनियमस्य विलङ्घने ।
विवाहे न्याय्यमित्यत्र छलं मन्येत जातुचित् ॥ १७ ॥
अन्योऽन्यं न त्यजेयुर्न विवहेयुर्विवाहिताः ॥ १८ ॥
क्रौर्य्यस्य व्यभिचारस्य तथानभिमतस्य च ।
हेतोस्त्यागोऽनुमोद्येत नान्योऽन्यस्य तु जातुचित् ॥ १९ ॥
बान्धवैरनुमोद्येत चेद्विचारालयैः पुनः ।
पार्थिवैः स सुयोगाय सुखाय चैहिकाय तु ।
न पुनर्दिव्यमादिश्यमपह्नीन्ते प्रभोर्हि ते ॥ २० ॥

शोधयितुम् इच्छन्ति सरलम् अनुतापं च दर्शयन्ति, विवहेयुः। असंशयम् ईदृशेन पतितानामुद्धारेण तु समाजस्य उपकारः स्यात्। अहो पुनः यत् परमेशस्य गृहस्य पावित्र्यं जातुचित् न अणुमात्रेण क्षीयेत, उत्सृज्येत, विशुद्धेषु तद्विधा हि अपवित्रता मा विद्यत् तत्र अवधानवान् भवेति शेषः।

१६। एकपतिकत्वैकपत्नीकत्वे आह नरनार्य्योरिति। नरनार्य्योः पत्नी पतिः वा क्वचित् एकाधिकः न स्यात्।

१७। मण्डलीति। मण्डली बहुभर्त्तृत्वम् एषु नरेषु च बहुपत्नीत्व निषेधति। वन्ध्यत्वं चिररोगित्वं व्यभिचारित्वम् अपुत्र अत्र विवाहे एकत्वनियमस्य विलङ्घने न्याय्यं छलम् इति जातुचित् न मन्येत।

१८। नात्र त्यागो विद्यत इत्याह अन्योऽन्यमिति। विवाहिताः अन्योऽन्यं न त्यजेयुः, न विवहेयुः।

१९। व्यभिचारस्येति। क्रौर्य्यस्य नैष्ठुर्य्यस्य व्यभिचारस्य अनभिमतस्य च हेतोः अन्योऽन्यस्य त्यागः न तु जातुचित् अनुमोद्येत।

२०। बान्धवैरिति। स त्यागः चेत् यदि बान्धवैः पार्थिवैः विचा-

ईश्वरस्य विधिः पुण्यं विवाहबन्धनं पुनः।
उदीरयति न च्छेद्यं जातु केनापि हेतुना॥ २१॥
बद्धो ग्रन्थिर्हि प्रभुणा मा च्छैत्सीत् पार्थिवः करः॥ २२॥
सिद्धस्त्यागो विमुक्ताश्च कर्त्तव्यशृङ्खलादिह।
विवाहस्येति मन्वानाः कल्पनातः पुनर्यदि॥
विवहन्ति च मोदिन्या भ्रान्त्या तद्विधया प्रभोः।
सिंहासनाग्रे ते हि सुप्रबहुदारत्वदोषतः॥
सापराधा अहो शोच्या विवहन्ति च ये पुनः।
तानवैधविवाहेन योजयन्ति परस्परम्॥ २३॥
तेषां धर्म्ममतेऽनैक्यं भिन्नतापि भवेद्यदि।
नरनार्य्योर्न तद्धेतोश्छिन्द्युरुद्वाहबन्धनम्॥ २४॥

रालयैः पुनः अनुमोदेत, सुयोगाय ऐहिकाय सुखाय च। न तु ते पुनः प्रभोः दिव्यं स्वर्गीयम् आदेशम् अपेक्षन्ते।

२१। ईश्वरस्येति। ईश्वरस्य विधिः पुनः विवाहबन्धनं पुण्यं पवित्रम् उदीरयति। जातु कदाचित् केनापि हेतुना न छेद्यम् तदिति शेषः।

२२। बद्धइति। प्रभुणा ग्रन्थिः हि बद्धः, पार्थिवः करः मा छैत्सीत् तमिति शेषः।

२३। ईश्वरस्येति। त्यागः सिद्धः, इह विवाहस्य कर्त्तव्यशृङ्खलात् विमुक्ताः च इति कल्पनातः मन्वानाः यदि पुनः तद्विधया मोदिन्या भ्रान्त्या विवहन्ति, ते प्रभोः सिंहासनाग्रे बहुदारत्वदोषतः सापराधाः स्युः अहो ते शोच्याः, ये विवहन्ति ये च पुनः तान् परस्परम् अवैधविवाहेन योजयन्ति।

२४। तेषामिति। तेषां नरनारीणां यदि धर्म्ममते अनैक्यं भिन्नतापि भवेत्, तद्धेतोः नरनार्य्योः उद्वाहबन्धनं न छिन्द्युः।

एकधर्म्मावलम्बी चेत् पतिः पत्नी च प्राक् तयोः ।
एकः स्वीकृतवान् धर्म्मान्तरमन्यस्ततो यदि ॥
अस्वीकरोति तेनात्र योगं वोभौ कियद्दिनम् ।
तमूर्थ्यकुरुतां पश्चात् सम्प्रदायान्तरं पुनः ॥
त्यक्त्वैकस्तच्च गृह्णाति न तच्छलमतो भवेत् ।
विवाहेऽन्यतरस्यात्र कुर्व्वीतात्मार्पणस्य च ।
विश्वासस्य च दृष्टान्तं स्वं दान्तेन हि चेतसा ॥ २५ ॥
मतभेदः स्वभावो वा नीति दौर्ब्ब्यमेव वा ।
सामयिकन्तु चेद्भेदविवादकारणं भवेत् ॥
सम्मेलनाय यत्नः स्याच्छोधनाय च सर्व्वथा ।
यावज्जीवं जातु वैवाहिके सम्बन्धवाध्यते ॥
नास्वीकार्य्यं भजेयातां श्लथबन्धत्वमत्र न ॥ २६ ॥

२५ । एकधर्म्मेति । चेत् यदि प्राक् पतिः एकधर्म्मावलम्बी पत्नी च एकधर्म्मावलम्बिनी, तयोः एकः धर्म्मान्तरं स्वीकृतवान्, ततः अन्यः यदि तेन धर्म्मान्तरग्रहीत्रा अत्र धर्म्मान्तरे योगम् अस्वीकरोति, अथवा उभौ कियद्दिनं तं धर्म्मम् ऊर्थ्यकुरुतां, पश्चात् एकः तं च त्यक्त्वा सम्प्रदायान्तरं गृह्णाति अत्र अन्यतरस्य विवाहे अघो न छलं भवेत्, दान्तेन चेतसा स्वम् आत्मानम् आत्मार्पणस्य च विश्वासस्य च दृष्टान्तं कुर्व्वीत ।

२६ । विवाहबन्धनस्य नित्यत्वमाह मतभेद इति । मतभेदः, स्वभावः, सामयिकं नीतिदौर्ब्बल्यम् एव वा चेत् यदि भेदस्य विवादस्य वा कारणं भवेत् यावज्जीवं सम्मेलनाय शोधनाय च सर्व्वथा यत्नः स्यात्, जातु कदाचित् वैवाहिके सम्बन्धवाध्यते, न अस्वीकार्य्यं, न अत्र श्लथबन्धत्वं भजेयाताम् ।

मानव्यो मानवास्तस्मात् स्मरन्तु यद्विवाहिताः ।
एकदा चेच्चिरायातस्त्यागो नास्तीश्वरालये ॥ २७ ॥
अतितारुण्यसमये मृता पत्नी पतिर्मृतः ।
चेज्जीवितो जीविता वा विवहेत्तौ यदीच्छतः ॥
तयोद्वौ तथाभूते साधु चेन्न विचिन्तति ।
उद्वाहाय जीवनं समर्प्येशाय बलिं चिरम् ॥ २८ ॥
नैकट्यादविवाह्यत्वं देशाचारानुसारतः ।
रक्षणीयं न विवहेदेकशोणितसङ्गतम् ॥ २९ ॥
न तु निकटसम्पर्कां नारीं जातूद्वहेन्नरः ।
मर्म्माविद्‌निसर्गत्वादनीतेः क्षतिकृत्तया ॥ ३० ॥
मातृतः पितृतो वाथ चतुःपुरुषमध्यगौ ।
भ्राता वा भगिनी वाथैकतरः, पूर्व्वजस्य तु ॥
पूर्व्वजो वा यदि स्यान्न तयोरुद्वाहबन्धनम् ॥ ३१ ॥

२७। मानव्य इति। तस्मात् मानव्यः मानवाः स्मरन्तु यत् चेत् यदि एकदा विवाहिताः, चिराय विवाहिता इति शेषः। अतः ईश्वरालये त्यागः नास्ति।

२८। अतीति। अतितारुण्यसमये चेत् यदि पत्नी मृता पतिः मृतः, जीविता जीवितः वा विवहेत् यदि तौ इच्छतः। तयोर्द्वौ तथाभूते मृतपत्नीकत्वे मृतपतिकत्वे चेत् ईशाय ईश्वराय जीवनं चिरं बलिम् समर्प्य उद्वाहाय न विचिन्तति साधु तदिति शेषः।

२९। अविवाह्यत्वमाह नैकट्यादिति। देशाचारानुसारतः नैकट्यात् अविवाह्यत्वम् रक्षणीयम्, एकशोणितसङ्गतं न विवहेत्।

३०। न त्विति। मर्म्माविद्‌निसर्गत्वात् मर्म्मपीड़ाकरास्वाभाविकत्वात् अनीतेः नीतिविरुद्धत्वात् क्षतिकृत्तया न तु निकटसम्पर्कां नारीं जातु कदाचित् नरः उद्वहेत्।

३१। मातृत इति। मातृतः अथवा पितृतः चतुःपुरुषमध्यगौ

उभयोः सम्मतिरर्व्वाङ् मनोनीतिश्च रक्षकाः ।
उपायनैर्लिपिबन्धैर्द्रढ़येयुरथापरैः ॥ ३२ ॥
विवाहसमयो दूरवर्त्ती चेत्तन्निबन्धनम् ।
द्रढ़ीकर्त्तुं युक्ततममसाधारणलक्षणम् ॥
विधातूराज्यविस्तारहेतुर्जातिविमेलकम् ।
आश्रीयेत मेलनं चेत् वाग्दानस्य विधिस्ततः ॥
प्राग्विवाह्यवयःप्राप्तेरपीश्वरस्य सन्निधौ ।
साक्षिणान्तद्यतः कुर्य्युरलङ्घ्यं शुद्धिमत्तमम् ॥ ३३ ॥
वाग्दानविधिरेष स्यादुद्वाहस्य निबन्धनम् ।
धर्म्मतोऽत्र तयोः किन्तु दम्पत्योर्नानुमोदनम् ॥
सहवासस्य यावन्न वयसोद्वाहपूर्णता ॥ ३४ ॥

नारी नरः च, अथवा तयोः एकतरः पूर्व्वजस्य तु भ्राता वा भगिनी वा पूर्व्वजो वा यदि, तयोः उद्वाहबन्धनं न स्यात् ।

३२। सम्बन्धनिबन्धनमाह उभयोरिति। उभयोः तयोः नरनार्य्योः सम्मतेः मनोनीतेः च अर्व्वाक् रक्षकाः उपायनैः उपढौकनैः लिपिबन्धैः अपरैः उपायैः द्रढ़येयुः तन्निबन्धनमिति शेषः।

३३। विवाहेति। चेत् यदि विवाहसमयो दूरवर्त्ती, तत् निबन्धनं चेत् द्रढ़ीकर्त्तुं युक्ततमम्, चेत् मेलनम् असाधारणलक्षणं, विधातुः राज्यविस्तारहेतुः, जातिविमेलकं जातिद्वयोर्मेलनसाधकम्, विवाह्य-वयःप्राप्तेः अपि प्राक् ततः वाग्दानस्य विधिः आश्रीयेत, यतः तत् मेलनम् ईश्वरस्य साक्षिणां सन्निधौ अलङ्घ्यं शुद्धिसत्तमं कुर्य्युः।

३४। वाग्दानेति। एषः वाग्दानविधिः अत्र धर्म्मतः उद्वाहः निबन्धनं च, किन्तु यावत् वयसा न उद्वाहपूर्णता, न तावत् तयोः दम्पत्योः सहवासस्य अनुमोदनम्।

अभ्यञ्जनक्रिया जातिव्यवहारानुसारतः।
प्राग्विवाहदिवसस्य सप्ताहात् सा भवेदिह ॥ ३५ ॥
विविधैः सुरभिद्रव्यैस्तैलेन च सुगन्धिना।
सम्भावयेद्वरं कन्यान्तत्तद्दासगृहे पुनः ॥
अभिषिञ्चेज्जलेनाथ बन्धुस्वजनसन्नयः।
पुष्पाणि विकिरेत् शङ्खध्वनिं कुर्य्युर्वरस्त्रियः ॥
सम्भावयन्त्यस्तवत्या आशिषा शुभकाङ्क्षितैः ॥ ३६ ॥
ततः प्रभृति चातोद्यघोषश्च भोजनोत्सवः।
आमोदाह्लादसन्दोहविकाशः स्यात्तयोर्गृहे ॥ ३७ ॥
विवाहदिवसे पुष्पवस्त्रादिपरिशोभितम्।
दीपाधारैर्ध्वजैः सम्भावितं कन्यागृहं भवेत् ॥
विशेषतः प्राङ्गणन्तत् स्थानं वान्यं तदर्थकम् ॥ ३८ ॥

३५। विवाहानुष्ठानमितः प्रभृत्यारभ्यते अभ्यञ्जनेति। जाति-व्यवहारानुसारतः विवाहदिवसस्य सप्ताहात् प्राक् सा अभ्यञ्जनक्रिया इह भवेत्।

३६। विविधैरिति। बन्धुस्वजनसन्नयः बन्धुस्वजनसमूहः वरं कन्यां तत्तद्दासगृहे विविधैः सुरभिद्रव्यैः सुगन्धिना तैलेन च सम्भावयेत्, अथ जलेन अभिषिञ्चेत, पुष्पाणि विकिरेत्। तत्रत्याः वरस्त्रियः आशिषा शुभकाङ्क्षितैः सम्भावयन्त्यः शङ्खध्वनिं कुर्य्युः।

३७। तत इति। तयोः वरकन्ययोः गृहे ततः प्रभृति च आतोद्य-घोषः भोजनोत्सवः आमोदाह्लादसन्दोहविकाशः च स्यात्।

३८। विवाहेति। विवाहदिवसे कन्यागृहं पुष्पवस्त्रादिपरिशोभितं दीपाधारैः ध्वजैः सम्भावितं भवेत्। विशेषतः तदर्थकं विवाहार्थनिर्दिष्टं तत् प्राङ्गणम् अन्यं वा स्थानं तैः सम्भावितं भवेदिति शेषः।

बन्धुभिः स्वजनैः सायं कुर्य्यात् सांयात्रिकं पुनः ।
विभूष्येमं चोपवेश्य याने समुचिते वरम् ॥
कन्यागृहे नयेयुस्ते वादित्रालोकसङ्गताः ॥ ३९ ॥
पिता वा रक्षको ज्येष्ठा वरपक्षे ह्युपस्थिते ।
स्वागतं द्वारि कुर्य्युस्ते नयेयुस्तं वरं मुदा ॥
स्थाने चोपवेशयेयुर्विचित्रोच्चासने शुभे ॥ ४० ॥
उपविष्टेषु सर्व्वेषु कन्याकर्त्ता समुत्थितः ।
उपासनान्ते सम्मानेनातियोग्येन प्रार्थयेत् ॥
कर्त्तव्येऽस्मिन् शुभे कन्यादानकर्म्मणि सम्प्रति ।
भवन्तश्चानुमन्यन्तां स्वस्तीति वाचयन्तु च ॥ ४१ ॥
ते सर्व्वे युगपद्ब्रूयुः स्वस्तीति ध्वनितो मुदा ॥ ४२ ॥
सम्मुखीनं वरं कन्याकर्त्ताचार्य्यसन्निधौ ।

३९। बन्धुभिरिति। सायं पुनः स्वजनैः बन्धुभिः सांयात्रिकं कुर्य्यात्। इमं वरं विभूष्य समुचिते याने च उपवेश्य वादित्रालोकसङ्गताः ते स्वजनाः बन्धवः च कन्यागृहे नयेयुः।

४०। पितेति। वरपक्षे हि उपस्थिते पिता रक्षकः ज्येष्ठः वा द्वारि स्वागतं कुर्य्युः, मुदा तं वरं स्थाने निर्द्दिष्टे नयेयुः शुभे विचित्रोच्चासने च उपवेशयेयुः।

४१। पद्धतिरारभ्यते उपविष्टेष्विति। सर्व्वेषु उपविष्टेषु उपासनान्ते कन्याकर्त्ता समुत्थितः अतियोग्येन सम्मानेन प्रार्थयेत्। किं प्रार्थयेत्? कर्त्तव्येऽस्मिन् शुभे कन्यादानकर्म्मणि भवन्तोऽनुमन्यन्तां स्वस्तीति च वाचयन्तु।

४२। त इति। ते सर्व्वे मुदा ध्वनितः सुस्पष्टवाचा युगपत् ब्रूयुः—'स्वस्ति'—इति।

वेदीसम्मुखभागे तु नयेत् तत्रासने शुभे ॥
निर्व्वर्त्तयेत् वक्ष्यमाणविधिना वरणं ततः ॥ ४३ ॥
कन्याकर्त्तरि पुष्पैश्च गन्धद्रव्यैश्च भाजनम् ।
गृहीत्वार्घ्यं प्रतिगृह्यतामित्युक्ते वरं पुनः ॥
ओमर्घ्यं प्रतिगृह्णामीत्युरीकुर्य्यात् प्रतिग्रहे ।
एवं परिच्छदे चाङ्गुरीयके च समर्पिते ॥ ४४ ॥
ततो वरे प्रस्थिते च वसिते च परिच्छदे ।
तस्मिन् सज्जागृहे चान्तःपुरे ततो नयेत् पुनः ॥
तमुक्तविधिना कन्याकर्त्री च महिलाजनैः ।
वृणुयात्तं वरं सम्मानयेदेवं समाहिता ॥ ४५ ॥
परिच्छदैरलङ्कारैः सुष्ठु भूषितया सह ।

४३। सम्मुखीनमिति। कन्याकर्त्तुः सम्मुखीनं वरम् आचार्य्य-सन्निधौ वेदीसम्मुखभागे तु तत्र शुभे आसने नयेत्। ततः वक्ष्यमाणविधिना वरणं निर्वर्त्तयेत्।

४४। कन्याकर्त्तरीति। पुष्पैश्च गन्धद्रव्यैश्च भाजनं गृहीत्वा—'अर्घ्यं प्रतिगृह्यताम्'—इति कन्याकर्त्तरि उक्ते वरः पुनः प्रतिग्रहे—'ओम् अर्घ्यं प्रतिगृह्णामि'—इति उरीकुर्य्यात्। एवं परिच्छदे अङ्गुरीयके च समर्पिते, तद्यथा—कन्याकर्त्ता—'एष परिच्छदः प्रतिगृह्यताम्'। वरः—'एषोऽहं परिच्छदं प्रतिगृह्णामि'। कन्याकर्त्ता—'इदमङ्गुरीयकं प्रतिगृह्यताम्'। वरः—'एषोऽहमङ्गुरीयकं प्रतिगृह्णामि।'

४५। तत इति। ततः तदनन्तरं तस्मिन् सज्जागृहे प्रस्थिते च ततः सज्जागृहात् अन्तःपुरे च तं पुनः नयेत्। तं वरम् उक्तविधिना कन्याकर्त्री च महिलाजनैः सह समाहिता वृणुयात् एवं सम्मानयेत्।

कन्यया स वरो वेदीसम्मुखे तु परस्परम्।
सम्मुखीनेन भावेन विशेत् स्वस्वासनं तदा ॥ ४६ ॥
स आचार्य्यस्ततः पृच्छेत् वरं कन्याञ्च सम्मतिम्।
श्रीमन्नमुक एतां श्रीमतीं सङ्कल्पवान् किमु ॥
पत्नीत्वेन ग्रहीतुं भोः, श्रीमत्यमुकि किंत्विमम्।
पतित्वेनामुकं श्रीमन्तङ्गृहीतुं त्वमिच्छसि ॥
ओमितीह तयोः प्रत्युक्तयोर्भारार्पणं भवेत् ॥ ४७ ॥
शाकादिकं पितृपितामहनामान्युदीरयन्।
वरस्य कन्याकर्त्ता स साक्षात्कारे परस्य च ॥
भारं समर्पयेत् सोऽपि वरो नामान्युदीरयन्।
पितृपितामहानाञ्च कन्यायाः परमेष्ठितुः।
स्वीकुर्य्यात् सन्निधौ भारग्रहणं स्वस्ति वाचयेत् ॥
न धर्म्मेण न चार्थेन न भोगेन कदाचन।
त्वयेयमतिचरितव्येत्युक्तो स वरः पुनः ॥
न जात्वभिचरिष्यामीमामित्युक्तिमुदीरयेत्।
दक्षिणान्तेन विधिना मानयेत् स पिता वरम् ॥ ४८ ॥

४६। परिच्छदैरिति। परिच्छदैः अलङ्कारैः सुष्ठु भूषितया कन्यया सह स वरः वेदीसम्मुखीनेन भावेन स्वस्वासनं तदा विशेत्।

४७। सइति। ततः स आचार्य्यः वरं कन्यां च सम्मतिं पृच्छेत्।— 'श्रीमन्नमुक, किन्त्वमेतां श्रीमतीममुकीं पत्नीत्वेन ग्रहीतुं कृतसङ्कल्पः? श्रीमत्यमुकि, किन्त्वमिमं श्रीमन्तममुकं पतित्वेन ग्रहीतुं कृतसङ्कल्पा? ओमितीह तयोः प्रत्युक्तयोः—वरः—'ओम्' कन्या—'ओम्'—भारार्पणं भवेत्।—

४८। शाकादिकमिति। स कन्याकर्त्ता शाकादिकं वरस्य पितृपितामह-नामानि च उदीरयन् परस्य परमेश्वरस्य च साक्षात्कारे भारं समर्पयेत्। तद्यथा—कन्याकर्त्ता—अद्य अमुके शाके अमुके मासि अमुक्यां तिथौ

कन्याया दक्षिणं हस्तं वरो दक्षकरेण च।
आदद्यात् पुष्पमाल्येन बध्येयातां पुरोधसा॥
प्रीतिग्रन्थितया तौ च करौ तत्र वरस्ततः।
कन्या चैवं प्रतिजानीयातामीश्वरसन्निधौ॥
साक्षित्वेन परेशस्य श्रीमतीममुकीं ह्यहम्।
त्वां पत्नीत्वेन वैधेन स्वीकरोम्यद्य सत्कृताम्॥
साक्षित्वेन परेशस्य श्रीमन्तममुकं ह्यहम्।
त्वां पतित्वेन वैधेन स्वीकरोम्यद्य सत्कृतम्॥
उभौ उदीरयेतां तौ मन्त्रानेतान् पृथक् पृथक्।
सम्पदि विपदि च दुःखे सुखे च सुस्थत्वे विपरीते।
कल्याणं तव नित्यं महता यत्नेन वर्द्धयामि॥
यदेतत् हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव।
यदेतत् हृदयं तव तदस्तु हृदयं मम॥
यएते हृदये नौ स्तामुभयोरीश्वरस्य ते॥

सर्व्वसाक्षिण: परमेश्वरस्य पवित्रसन्निधावसुष्या: सालङ्कारायाः सपरिच्छदायाः प्रियतमायाः कन्याया श्रीमत्या अमुक्या भारम् अमुकस्य प्रपौत्राय अमुकस्य पौत्राय अमुकस्य पुत्राय श्रीमते अमुकाय तुभ्यमहमर्पयामि। वरः—अमुकस्य प्रपौत्र्याः अमुकस्य पौत्र्याः अमुकस्य पुत्र्याः श्रीमत्या अमुक्या भारं स्वीकरोमि। स्वस्ति।

न धर्म्मेणेति। कन्या कर्त्ता—धर्म्मेण अर्थेन भोगेन नातिचरितव्या त्वयेयम्। वरः—नातिचरिष्यामि। स पिता कन्याकर्त्ता दक्षिणान्तेन विधिना वरं मानयेत्। तद्यथा—अद्य अमुके मासि अमुके पक्षे अमुके दिवसे अमुक्यां तिथौ एतच्छुभकन्याभारसम्प्रदानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणास्वरूपसुपस्थितदानीयवस्तुजातं श्रीअमुकाय वराय ब्रह्मनिष्ठब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे। वरः—स्वस्ति।

वरः—सखी भव त्वं ननु ते भवामि
सखा, प्रभिद्येत न सख्यमावयोः।
कन्या—सखा भव त्वं ननु ते भवामि
सखी, प्रभिद्येत न सख्यमावयोः।
प्रार्थना—रक्षणेऽस्याः प्रतिज्ञायाः सहायो भव मे प्रभो ॥४९॥
ततोऽनुशिष्यादाचार्य्यं एवं तौ दम्पती तदा।
करुणामयदेवस्य प्रसादादद्य तस्य च।
पवित्रसन्निधौ बद्धावुद्वाहश्रृङ्खलेन तु॥
स्वस्यैवोन्नतिमाधाय स्वान्ते जीवनवर्त्मनि।
एकाकिनौ व्यचरतमद्यावध्यधुना पुनः॥
वैवाहिको गुरुर्भारो न्यस्तोऽस्मिन् युवयोः करे।
सोपाने प्रथमे पादं न्यस्यथोऽद्य सङ्कुले॥

४६। कन्याञ्च इति। वरः कन्यायाः दक्षिणं हस्तं दक्षकरेण च दक्षिणहस्तेन आदद्यात्। पुरोधसा पुरोहितेन प्रीतियन्त्रितया तौ च करौ ततः पुष्पमालेन बध्येयाताम्। ततो वरः कन्या च एवम् ईश्वर सन्निधौ प्रतिजानीयाताम्। वरः—पवित्रपरमेश्वरस्य साक्षित्वेन श्रीमतीमसुकीं त्वामहम् अद्य वैधपत्नीत्वेन स्वीकरोमि। कन्या—पवित्रपरमेश्वरस्य साक्षित्वेन श्रीमन्तमसुकन्त्वामहमद्य वैधपतित्वेन स्वीकरोमि। उभे तौ एतान् मन्त्रान् पृथक् पृथक् उदीरयेताम्। वरः—सम्पदि विपदि, सुखे दुःखे, सुस्थतायामसुस्थतायाञ्च तव मङ्गलसाधने यत्नवानस्मि। कन्या—सम्पदि विपदि, सुखे दुःखे, सुस्थतायामसुस्थतायाञ्च तव मङ्गलसाधने यत्नवत्यस्मि। वरः—यदेतत् हृदयमित्यादि। कन्या—यदेतत् हृदयमित्यादि। वरः—सखी भव त्वमित्यादि। कन्या—सखा भव त्वमित्यादि। प्रार्थना—वरः—हे परमेश्वर अद्य उद्वाहप्रतिज्ञायाः परिपालने त्वं मम सहायो भव। कन्या च—तथा।

पार्थिवस्य जीवनस्य क्षिपेयाथां पदानि च।
अवधानेनावहितौ भवेतं यत् कदाचन॥
पार्थिवमोहजालेन माभूतमावृताविह।
ऐहिकं सुखभोगञ्च लब्ध्वा सौभाग्यसम्पदम्॥
मा विस्मार्ष्टन्तु दातारं रक्षन्तौ निर्भरं सदा।
सत्यस्वरूपे चानेऽनाऽनन्तकल्याणसुखसम्पदाम्॥
वर्द्धने प्रयतेयाथां सर्व्वस्मिन् गृहकर्म्मणि।
स्मरतं ब्राह्मधर्म्मस्य ह्युपदेशमिमं शुभम्॥
"ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः।
यद्यत् कर्म्म प्रकुर्व्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्॥"
सर्व्वमर्पयतं तस्मै युवयोरीश्वराय हि।
सर्व्वस्मान्नियतं रक्षेत् स युवामशिवात् स्वयम्॥
कुरुतं निलयं नित्यं युवयोस्तद्गृहं तथा।
सुखं नवविधानस्य मन्दिरं पावनं महत्॥ ५०॥

५०। ततः आचार्य्यः एवं तौ दम्पती तदा अनुशिष्यात्।—अद्य करुणामयदेवस्य प्रसादात् तस्य च पवित्रसन्निधौ युवामुद्वाहशृङ्खलेनाबद्धौ। अद्यावधि स्वस्यैवोन्नतिं मनस्याधाय एकाकिनौ जीवनवर्त्मनि व्यचरतम्। अधुना युवयोः करेऽस्मिन् गुरुर्वैवाहिको भारोन्यस्तः। अद्य पार्थिवजीवनस्य प्रथमसोपाने पादं न्यस्यथः। अवधानेन पदानि क्षिपेयाथाम्। अवहितौ भवेतं यत् कदाचन पार्थिवमोहजालेनावृतौ मा भूतम्। ऐहिकं सुखभोगं सौभाग्यसम्पदं च लब्ध्वा मा दातारं विस्मार्ष्टम्। सत्यस्वरूपे निर्भरं रक्षन्तौ सदानन्तोऽनन्तकल्याणसुखसम्पदां वर्द्धने प्रयतेयाथाम्। सर्व्वस्मिन् गृहकर्म्मणि ब्राह्मधर्म्मस्येमं शुभमुपदेशं स्मरतम्। "ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः। यद्यत् कर्म्म

श्रीमंस्त्वं नियतं पत्न्या मङ्गलस्य विवर्द्धने ।
विनियुक्तो भव न्यस्तो हस्ते ते प्रभुणा स्वयम् ॥
संसारस्य तु भारोऽयमद्य गुरुतरः खलु ।
निवर्त्तय वशीकृत्य प्रवृत्तीरसतीस्तव ॥
पुण्यं कृत्यचयं नित्यं समभावं दशासु च ।
विविधासु च रक्ष त्वं जीवनस्य यथा तव ॥
स्वस्यात्मनो मङ्गलस्य वर्द्धने यत्नवांस्तथा ।
पत्नीं वर्त्मनि पुण्ये च नेतुं सत्यस्य तां भव ॥
गृहकृत्येषु तां नित्यं कल्याणकृत्सु संरताम् ।
संरक्ष शिक्षया दृष्टान्तेन यत् सा चरेच्चिरम् ॥
सखीव नियतं सत्यसुखवर्त्मनि ते ध्रुवम् ॥ ५१ ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा श्रीमत्यमुकि नित्यदा ।
अनुतिष्ठात्र तत् कर्म्म यत् स्यात् पतिहिताय ते ॥

प्रकुर्व्वीत तद्धस्ते समर्पयेत् । सर्व्वं हि युवयोः तस्मा ईश्वराय समर्पयतम् । स स्वयं युवां सर्व्वस्मादमङ्गलात् नित्यं रक्षेत् । युवयोर्निलयं तस्येश्वरस्य गृहं, तथा महत् सुखं नवविधानस्य पावनं मन्दिरं कुरुतम् ।

५१ । श्रीमन्निति । श्रीमन्नमुक, त्वं पत्न्या मङ्गलवर्द्धने नियुक्तो भव, तव हस्ते ऽस्य स्वयं प्रभुणा संसारस्य गुरुतरोऽयं भारो न्यस्तः । तवासतीः प्रवृत्तीर्वशीकृत्य नित्यं पुण्यकृत्यचयं निवर्त्तय । जीवनस्य विविधासु च दशासु त्वं समभावं रक्ष । यथा तव स्वस्यात्मनो मङ्गलवर्द्धने, तथा पुण्ये सत्यस्य वर्त्मनि पत्नीं नेतुं यत्नवान् भव । शिक्षया दृष्टान्तेन नित्यं तां कल्याणकृत्सु गृहकृत्येषु संरतां रक्ष यत् सा सत्यसुखवर्त्मनि चिरं ते सखीव चरेत् ।

एकान्तमनसा तस्योपरि स्थापय निर्भरम्।
हितार्थं ते यदेवायं दिशत्यत्रानुतिष्ठ तत्॥
पत्ये भक्तिमती स्यास्त्वं साधुकर्म्मणि सोद्यमा।
विवादो वाऽमिताचारो माभूत्त्वत्तः कदाचन॥
चिन्तां वाक्यञ्च कार्य्यञ्च पवित्रं रच सन्ततम्।
नित्यं पतिसहाया स्या नियुक्तात्मोन्नताविह॥ ५२॥
आशीर्व्वचनमेवं स आचार्य्यः समुदीरयेत्।
शाश्वतस्य च सत्यस्य शान्तेर्भवतु वर्त्मनि॥
चिरं विचरितुञ्चेशः सहायः करुणालयः।
दम्पत्योर्भूययत्वत्र शिवं सत्यञ्च सुन्दरम्॥
यत् किञ्च तेन सर्व्वेण निलयं सुखिनौ चिरम्।
मण्डल्यान्तु करोत्वस्य नूतनस्य विधेरिह॥ ५३॥

५२। कर्म्मणेति। श्रीमन्नसुकि, यत् कर्म्म तव पत्युर्हिताय स्यात् कर्म्मणा मनसा वाचा तदत्रानुतिष्ठ। एकान्तमनसा तस्योपरि निर्भरं स्थापय, यदेवायं तव हितार्थं दिशति तदत्रानुतिष्ठ। पत्ये त्वं भक्तिमती, साधुकर्म्मणि सोद्यमा स्याः। त्वत्तः कदाचन विवादोऽमिताचारो वा माभूत्। सन्ततं चिन्तां वाक्यं कार्य्यञ्च पवित्रं रच, पतिसहाया नित्यमात्मोन्नतौ नियुक्ता स्याः।

५३। आशीर्व्वचनमिति। स आचार्य्यः एवम् आशीर्व्वचनम् उदीरयेत्। ईशः करुणालयः शाश्वतस्य सत्यस्य शान्तेश्च वर्त्मनि नित्यं विचरितुं दम्पत्योः सहायो भवतु, यत् किञ्च सत्यं शिवं सुन्दरञ्च सर्व्वेण तेन तयोर्निलयं भूषयतु, अस्य नूतनविधेर्मण्डल्यां तौ चिरं सुखिनौ करोतु।

निर्वर्त्तयेदनुष्ठानं सङ्गीतेनोपयोगिना।
शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति समुदीर्य्यत सङ्गतैः॥ ५४॥
यत्रास्ति संशयः सन्ततीनां दायाशये ततः।
साक्षित्रयसमक्षन्तु राजपूरुषसन्निधौ॥
कुर्य्यातां स्वाक्षरादींश्च तासामधिकृतेरिह॥ ५५॥

इति विवाहकर्म्म।

अन्त्येष्टिक्रिया।

माभूल्लघुत्वमौदास्यं मृत्युकाले ह्युपस्थिते॥ १॥
अस्माल्लोकाच्चान्तिमं तत् प्रयाणममरात्मनः।
दृश्यं स्याद्गम्भीरं प्रास्तुतिकव्यापार एव हि॥ २॥

५४। निर्वर्त्तयेदिति। उपयोगिना सङ्गीतेन अनुष्ठानं निर्वर्त्तयेत्। उपासनार्थं सङ्गतैः शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति समुदीर्य्येत।

५५। यत्रेति। ततः यत्र सन्ततीनां दायाशये संशयः अस्ति तत्र साक्षित्रयसमक्षं राजपूरुषसन्निधौ तासां सन्ततीनाम् अधिकृतेः अधिकारार्थम् दायस्येति शेषः स्वाक्षरादीन् च कुर्य्यातां दम्पती।

इति विवाहकर्म्म।

१। अन्त्येष्टिक्रियां वक्तुमाह माभूदिति। मृत्युकाले हि उपस्थिते लघुत्वम् औदास्यं वा मा भूत, ततृकालस्य गाम्भीर्य्यपूर्णत्वात्।

२। अस्मादिति। अस्मात् लोकात् अमरात्मनः अन्तिमं तत् प्रयाणं सुगम्भीरं दृश्यं प्रास्तुतिकव्यापारः एव हि स्यात्।

स व्यवस्थापयेद्दायं याता पार्थिवमात्मनः।
परलोकं विधिपूर्व्वं मिलितेभ्यस्ततः स तु॥
बन्धुस्वजनदासेभ्यो गृह्णीयाद्यानसम्मतिम्।
आशिषं चुम्बनं मानं दद्याद्दन्तिमवाचनम्॥ ३॥
शय्यापार्श्वगतास्तेऽपि ब्रूयुर्वाचस्तथान्तिमाः।
यच्छेयुश्च यतात्मानः प्रयाणानुमतिं शुभाम्॥ ४॥
ऐहलौकिककर्त्तव्यमेवं सम्पादयन् स तु।
बाह्येभ्यो विषयेभ्योऽत्र निवृत्यान्तर्विशेत्ततः॥
कृत्यं प्रास्तुतिकं निर्व्वर्त्तयितुं पारलौकिकम्॥ ५॥
प्रिया निकटसम्बन्धा ज्येष्ठा अध्यात्मवर्त्मनि।
तत्र गम्भीरनिर्याणे कुर्व्वन्त्वस्य सहायताम्॥ ६॥

३। परलोकगमनोन्मुखस्य कर्त्तव्यमाह सइति। स परलोकं याता आत्मनः पार्थिवं दायं विधिपूर्व्वं व्यवस्थापयेत्। ततः तदनन्तरं स तु मिलितेभ्यः बन्धुस्वजनदासेभ्यः यानसम्मतिं प्रयाणसम्मतिम् गृह्णीयात्। आशिषं चुम्बनं मानम् अन्तिमवाचनं दद्यात् तेभ्यो यथोपयुक्तमिति शेषः।

४। मिलितानां कर्त्तव्यमाह शय्येति। शय्यापार्श्वगताः ते अपि तथा अन्तिमाः वाचः ब्रूयुः, यतात्मानः शुभां प्रयाणानुमतिं च यच्छेयुः।

५। प्रयातुः परलोकगमनसमुचितकृत्यमाह ऐहलौकिकेति। स प्रयाता तु एवं ऐहलौकिककर्त्तव्यं सम्पादयन् बाह्येभ्यः विषयेभ्यः निवृत्य पारलौकिकं परलोकगमनसम्पर्कीयं प्रास्तुतिकं कृत्यं निर्व्वर्त्तयितुं ततः अन्तः विशेत्।

६। अपरेषां कृत्यमाह प्रियाइति। प्रियाः प्रियजनाः निकटसम्बन्धाः स्वजनाः अध्यात्मवर्त्मनि ज्येष्ठाः तत्र गम्भीरनिर्याणे अस्य सहायतां कुर्व्वन्तु।

प्रार्थनाध्ययनं श्रौतं स्तोत्रं सङ्गीतमेव च ।
अन्यत् तत्सममस्यै तैः सम्पाद्यं येन बोधितः ॥
विश्वासायानुतापायाशायै स्यात् पारलौकिके ।
वस्तुन्यसौ पुनर्जाग्रत् तत्र पूर्णप्रमाणतः ॥ ७ ॥
अनन्तजलधेः पारे दृश्यमान इत्यसौ । •
तदानुभाव्यतां तूर्णं विश्वासपोतमाश्रयन् ॥
दूरवर्त्तिनि निलये यास्यतीति च सम्प्रति ॥ ८ ॥
अनुभवतु कल्याणी माता स्नेहमयी त्वमुम् ।
नेतुं तत्रासुना नित्यं विद्यमाना महर्षिभिः ।
आहूयमानः सानन्दध्वनिभिश्चेति तत्त्वतः ॥ ९ ॥
अतोऽस्याः संस्मृतेश्चिन्ता वासनासु कदाचन ।
मा परिभूदार्त्तनादो मा घोषीत् क्रन्दनं पुनः ॥
साहसञ्च तदा सर्व्वा अवस्था मिलितास्तथा ।
भवन्तु यत् समावस्था स्यादस्य रक्षिता इमाः ॥

७ । प्रार्थनेति । प्रार्थना, श्रौतम् अध्ययनं स्तोत्रं सङ्गीतम् एव च तत्-समम् अन्यत् असौ प्रयाते तैः स्वगणादिभिः सम्पाद्यम् । येन सङ्गीता-दिना विश्वासाय अनुतापाय आशायै बोधितः तत्र पारलौकिके वस्तुनि असौ प्रयाता पुनः जाग्रत् स्यात् ।

८ । अनन्तेति । अनन्तजलधेः पारे दृश्यमानः इति तूर्णं विश्वास-पोतम् आश्रयन् दूरवर्त्तिनि निलये सम्प्रति यास्यति इति च असौ याता तदा तैः अनुभाव्यताम् ।

९ । अनुभवत्विति । माता कल्याणी स्नेहमयी तु असुं परलोकप्रस्थितं जनं तत्र परलोके नेतुम् असुना सह विद्यमाना, महर्षिभिः सानन्द-ध्वनिभिः आहूयमानः इति तत्त्वतः असौ अनुभवतु ।

गतिः स्वर्गदिश्या पृथ्वीदिश्या जातु भवेन्न तु।
वचोभिर्मन्त्रणैर्वाव स बन्धुर्यः सहायकः॥ १०॥
स्वजना बान्धवा यूयं न पिञ्जरगतं पुनः।
रक्षितुं तं खगं जातु यत्नमातिष्ठत स्वतः॥
उद्यतस्य स्वमुड्डन्तुं सहाया भवतास्य च।
उद्यायाद्यद्विमुक्तः सन् प्रभोर्नाम प्रकीर्त्तयन्॥ ११॥
न किञ्चिन्मृत्युशय्यायामस्त्यत्र मधुरं पुनः।
प्रियान्नाम्नस्ततः सर्व्वे ये तं सम्मानयन्ति च॥
प्रीणयन्ति प्रयाणार्थमुद्यतं कीर्त्तयन्ति च।
नामास्य करुणासिन्धोर्ह्लादयन्त्वस्य तन्मनः॥ १२॥
एवं स प्रस्तुतो दृष्टिं निःक्षिप्य चरमां ततः।

१०। अतइति। अतः अतएव अस्याः संहृतेः चिन्तावासना कदाचन अमुं मा परिभूत् पराभूतम् अधीरं मा कार्षीत्, मा आर्त्तनादः क्रन्दनं पुनः साहसं च चैषीत्। तदा सर्व्वाः अवस्थाः तथा मिलिताः भवन्तु यत् अस्य समावस्था रक्षिता स्यात्, हृयोः गतिः स्वर्गदिश्या भवेत् न तु जातु पृथ्वीदिश्या। अत्र यः वचोभिः मन्त्रणैः वा हर्षवर्द्धकैरिति शेषः सहायकः स बन्धुः।

११। स्वजना इति। हे स्वजनाः बान्धवाः यूयं तं खगम् आत्मरूपिणं पुनः पिञ्जरगतं यथा स्यात् तथा रक्षितुं जातु न यत्नम् आतिष्ठत। स्वतः स्वम् उड्डन्तुम् उद्यतस्य अस्य सहायाः भवत, यत् विमुक्तः सन् प्रभोः नाम प्रकीर्त्तयन् उद्यायात्।

१२। न किञ्चिदिति। अत्र मृत्युशय्यायां प्रियात् नाम्नः ईश्वरस्येति शेषः न पुनः किञ्चित् मधुरम् अस्ति। ततः ये सर्व्वे प्रयाणार्थम् उद्यतं तं सम्मानयन्ति प्रीणयन्ति च अस्य करुणासिन्धोः नाम इह कीर्त्तयन्तु अस्य तत् मनः ह्लादयन्तु मृत्युभयनिरसनेन भगवद्भक्त्युद्रेकेणेति शेषः।

पार्श्ववर्त्तिषु नयने निमील्य शान्तिमद्धृदा ॥
प्रभोर्वाह्वौ तदात्मानमर्पयेत् सुसमाहितः ॥ १३ ॥
हृदयं शान्तभावेन प्रार्थयतु ततः पितः।
शान्तं सर्व्वं वचसि ते प्राप्तं शान्तिं चिरन्तनीम् ॥
अर्थये चानुमन्यस्व त्वमाशा नित्यकालिकी।
पिता माता प्रियस्त्वञ्च नय मां मे गृहे सुखे ॥ १४ ॥
गताः प्राणाइति वैद्ये वदत्यस्य कलेवरम्।
धौतं सुगन्धिसमितं कुर्य्यात् केशप्रसाधनम् ॥
नवीनवस्त्रयुग्मेन सम्भावितमनन्तरम्।
शय्यायां नूतनायाञ्च शयानं छादितं पुनः ॥
शुक्लेन वाससा नूत्नेनानावृतमुखं तदा ॥ १५ ॥

१३। एवमिति। एवं सः प्रस्तुतः ततः पार्श्ववर्त्तिषु चरमां दृष्टिं निःक्षिप्य शान्तिमद्धृदा शान्तियुक्तहृदयेन नयने निमील्य सुसमाहितः तदा आत्मानं प्रभोः वाह्वौ अर्पयेत्।

१४। हृदयमिति। ततः तदनन्तरं हृदयं शान्तभावेन प्रार्थयतु। हे पितः सर्व्वं शान्तम् (निवृत्तम्)। ते तव वचसि चिरन्तनीं शान्तिं प्राप्तुम् हि अर्थये अनुमन्यस्व (तां शान्तिमिति शेषः)। त्वं नित्यकालिकी आशा, त्वञ्च पिता माता प्रियः, मां ते सुखे गृहे नय—

शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

१५। गताइति। गताः प्राणाः इति वैद्ये वदति, अस्य कलेवरं धौतं सुगन्धिसमितं सुगन्धियुक्तं केशप्रसाधनं कुर्य्यात्। अनन्तरम् नवीनवस्त्रयुग्मेन सम्भावितं कलेवरमिति शेषः नूत्नायां शय्यायां शयानं पुनः नूत्नेन शुक्लेन वाससा अनावृतमुखं यथा स्यात् तथा तदाच्छादितं च कुर्य्यात्।

पाटलापुष्पसलिलैः सिक्ता पुष्पैर्नवैस्ततः।
नानावर्णविचित्रैस्तु शय्या स्यादाचिता शुभा ॥ १६ ॥
प्रधानाः शोकिनस्तत्र प्रयातं परिवेष्ट्य च।
जानूपर्य्युपविष्टास्ते प्रार्थयेरन् समाहिताः॥
शोकार्त्तानां परमेश विधेहि करुणां प्रभो।
विमोचयाश्रुसम्पातं शान्तिनिःश्वसितं तव॥
उद्विग्नेषु च चित्तेषु प्रेरयात्र चिरन्तन।
परात्मन् तव शान्तिञ्चानन्दं त्वमात्मने चिरम्॥
विश्रामयालये दासं सौभाग्यविपुलं कुरु ॥ १७ ॥
विश्रुतायाञ्च वार्त्तायां कुट्टीरे वितते शुभे।
मिलिता बान्धवाः स्युस्ते नीतं यत्र कलेवरम्॥
गतेषु चरमां दृष्टिं निपात्य तेषु शोकिषु।
प्रधानो वा पुरोधा वा पुष्पमालां शवोपरि।
वितानयेत् सुखं तस्य च्छादयेत् तदनन्तरम् ॥ १८ ॥

१६। पाटलेति। पाटलापुष्पसलिलैः श्वेतरक्तवर्णयुक्तपुष्पविशेषैः गोलाब इति ख्यातैः वासितैः सलिलैः सिक्ता ततः नानावर्णविचित्रैः पुष्पैः तु शुभा शय्या आचिता स्यात्।

१७। प्रधानाइति। तत्र प्रधानाः ते शोकिनः प्रयातं जनं परिवेष्ट्य च जानूपर्य्युपविष्टाः समाहिताः प्रार्थयेरन्। प्रार्थनामाह शोकार्त्तानामिति। हे शोकार्त्तानाम् प्रभो परमेश, करुणां विधेहि, अश्रुसम्पातं विमोचय, अत्र तव शान्तिनिःश्वसितं प्रेरय। हे चिरन्तन परात्मन्, आत्मने चिरं तव शान्तिम् आनन्दं च विश्रामय, तव आलये दासं सौभाग्यविपुलं कुरु।

१८। विश्रुतायामिति। बान्धवाः ते वार्त्तायां विश्रुतायां च यत्र कलेवरं नीतं तत्र वितते शुभे कुट्टीरे सर्व्वांशे मिलिताः स्युः। चरमां

पुरोधाः प्रार्थयेतैवं बन्धुस्वजनमध्यगः।
"जनानां जातिसंघस्य चिरन्तन परेश्वर॥
करे नियतयो यस्य तवासन्तोऽथ यस्य ते॥
गभीरशोकसन्तप्तै र्हृदयैरश्रुसम्भृतैः।
नेत्रैरयमुपेमस्त्वां विनयेन प्रियस्य नः॥
भ्रातुर्हि मृत्युरस्मांश्च सन्तप्तान् कृतवान् शुचा।
निःक्षिप्तवान् परीवारान् शोके वाक्यातिगे प्रभो॥
पश्य करुणनेत्रेण हे पितः करुणानिधे।
असहायानिमान् शोकसन्तप्तान् ये निपातिताः॥
धृतौ सम्यगभग्नचित्ता ह्लादयोत्थापय त्विमान्।
सहायोभव चास्माकमर्पणायात्र ते विभो॥
भवेम यत् क्षमा वक्तुं भवत्विच्छा यथा तव।
मिथ्या सर्व्वं परमेश सत्यं त्वं केवलं प्रभो॥
इहामुत्र ततस्त्वां नः सर्व्वस्वं कर्त्तुमीश्वर।
शिक्षयायं हि नो भ्राता संसारस्य निबन्धनात्॥
विमुक्तश्चिन्तनाद्दुःखाद्दु भावात् सर्व्वविधात् पुनः।
अनुगृहाण यद्यातुरात्मास्य मङ्गलालय।
नव्यायां वसतौ वृद्धिं गन्ता स्यान्नितरां त्वयि॥
विश्वासेऽनुग्रहेणायं तवामेयेन शुद्धिमान्।
चिरं चिरन्तनं सौख्यमानन्दं लभतां त्वयि॥ १८॥

इष्टिं निपात्य तेषु गतेषु शोकिषु प्रधानः पुरोधाः पुरोहितः वा शवोपरि पुष्पमालां वितानयेत्, तदनन्तरं तस्य प्रयातस्य मुखं छादयेत्।

१८। पुरोधा इति। बन्धुस्वजनमध्यगः पुरोधाः पुरोहितः एवं प्रार्थयेत्

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्व्वे ब्रूयुः समागताः ॥ २० ॥
शोकिभिः स्वजनैर्मित्रैरनुयातं कलेवरम्।
भद्रोचितायां खट्वायामुपरि स्थापितं तदा।
नयेत् श्मशाने गाम्भीर्य्येणोपयुक्तेन सर्व्वथा ॥ २१ ॥
रजन्या घोरयामे च मेघे वर्षति वा यदि।
विघ्ने चान्यविधे वापि स्यात् कालापेक्षणन्तदा ॥ २२ ॥

—हे चिरन्तन परेश्वर, यस्य तव करे जनानां जातिसंघस्य नियतयः, यस्य ते सन्निधौ वयमसन्तः, तं त्वां वयं गभीरशोकसन्तप्तैः हृदयैः अश्रु-सम्भृतैः नेत्रैः विनयेन च उपेमः। प्रियस्य हि नः भ्रातुः मृत्युः अस्मान् शुचा सन्तप्तान् कृतवान्, परीवारांश्च वाक्यातिगे शोके निःक्षिप्तवान्। हे प्रभो, हे पितः करुणानिधि असहायान् इमान् शोकसन्तप्तान् पश्य, ये सम्यक् भग्नचित्ताः धूलौ निपातिताः। इमान् उत्थापय, ह्लादय, तुभ्यम् अस्माकम् अर्पणाय सहायो भव यत्, हे विभो, वक्तुं क्षमा भवेम यथा तव इच्छा, तथा भवतु। हे प्रभो परमेश, सर्व्वं मिथ्या, केवलं त्वं सत्यम्। ततः, हे ईश्वर, इहामुत्र त्वां सर्व्वस्वं कर्त्तुं नः शिक्षय। अयं हि नः भ्राता (भगिनी वा) संसारस्य निबन्धनात् चिन्तनात् दुःखात् सर्व्वविधात् भारात् पुनः विमुक्तः। अनुग्रहाणा यत् यातुः अस्य आत्मा, हे मङ्गलालय, नूत्नायां वसतौ नितरां त्वयि विश्वासे वृद्धिं गन्ता, तव अमेयेन अनुग्रहेण शुद्धिमान् अयं चिरन्तनं सौख्यम् आनन्दं त्वयि चिरं लभताम्।

२०। शान्तिरिति। समागताः सर्व्वे शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति ब्रूयुः।

२१। शोकिभिरिति। शोकिभिः स्वजनैः मित्रैः अनुयातं भद्रो-चितायां खट्वायाम् उपरि स्थापितं कलेवरं तदा सर्व्वथा उपयुक्तेन गाम्भीर्य्येण श्मशाने नयेत्।

२२। रजन्या इति। चेत् यदि रजन्याः घोरयामे, मेघे वर्षति वा

परिष्कृतायां सिक्तायां भूमौ तत्र ह्युपस्थिते ।
देहसम्भावितां खट्वां स्थापयेच्च ससम्भ्रमम् ॥ २३ ॥
प्रचुरैरिन्धनैः शुष्कैर्दार्ढ्यैर्विरचयेच्चिताम् ।
तथानल्पत्वमस्याः स्याद्दैर्घ्यं हस्तप्रमाणतः ।
अधिका स्यात् तनोरस्य प्रयातस्यान्ततो हि या ॥ २४ ॥
यथाच्छादित एवायं तथा कायन्तु शय्यया ।
न्यस्येच्चितोपरि स्वस्थं तथा तच्चन्दनेन्धनैः ॥
कुर्य्यादावृतमस्यांशः कोऽपि न स्याद्बहिर्गतः ॥ २५ ॥
न तं देहं निष्ठुरेण हस्तेन घर्षयेन्न तु ।
भग्नाङ्गं वा प्रकुर्व्वीत यदन्यदर्व्वरोचितम् ॥
हृत्पीड़ाकरमत्रास्मिन् माभून्मृतेऽपि मानभाक् ॥ २६ ॥

यदि, अन्यविधि च विघ्ने वा अपि स्यात् मृतुरिति शेषः तदा कालापेक्षणं स्यात् ।

२३ । परिष्कृतायामिति । तत्र श्मशाने उपस्थिते कलेवरे इति शेषः परिष्कृतायां भूमौ देहसम्भावितां खट्वां ससम्भ्रमं स्थापयेत् च ।

२४ । प्रचुरैरिति । यथा अस्याः चितायाः अनल्पत्वम् आकारेण अन्यूनत्वं स्यात् तथा प्रचुरैः शुष्कैः दार्ढ्यैः इन्धनैः चितां विरचयेत् या चिता प्रयातस्य अस्य तनोः अन्ततः दैर्घ्ये हस्तप्रमाणतः अधिका स्यात् ।

२५ । यथेति । अयं कायः यथा एव आच्छादितः तथा शय्यया चितोपरि स्वस्थं न्यस्येत् । तं कायं चन्दनेन्धनैः तथा आवृतं कुर्य्यात् यथा अस्य कायस्य कः अपि अंशः बहिर्गतः न स्यात् ।

२६ । न तमिति । तं देहं निष्ठुरेण हस्तेन न घर्षयेत् भग्नाङ्गं न कुर्व्वीत अन्यत् यत् वर्व्वरोचितं न तत् प्रकुर्व्वीत । अस्मिन् देहविषये अत्र यत्

चन्दनकाष्ठखण्डांश्च धूपञ्चागरुकादिकम्।
न्यस्येच्चितोपरि गन्धद्रव्याणि तानि यत्नतः ॥ २७ ॥
प्रधानः शोकिनां वाथ पुरोधाः स पुरोगतः।
चितायां वर्त्तिमुल्कां वा धृत्वा प्रज्वलितां करे ॥
दक्षिणे योजयेत्तस्यामेवं प्रार्थनमुच्चरन्।
नाम्नेश्वरस्य दहनं पावनं योजयाम्यहम् ॥
प्रयातस्य परित्यक्ते देहे धक्ष्यति नंक्ष्यति।
नश्वरं खलु यन्नित्यममरं जीवति प्रभो।
रक्षाश्वाश्वासय चात्मानं दिव्यधाम्नि कृपानिधे ॥ २८ ॥
दग्धे देहे समग्रे तु प्रोज्ज्वले भाजने ततः।
धातुविनिर्म्मिते भस्म श्रद्धया निहितं नयेत् ॥ २९ ॥

हृत्पीड़ाकरं तत् मा भूत्। कथम्? म्टते अपि मानुभाक् अयं देह इति शेषः।

२७। चन्दनेति। चन्दनकाष्ठखण्डान् च धूपं अगरुकादिकं तानि प्रसिद्धानि गन्धद्रव्याणि च यत्नतः चितोपरि न्यस्येत्।

२८। प्रधान इति। शोकिनां प्रधानः अथवा स पुरोधाः पुरोहितः चितायाः पुरोगतः प्रज्वलितां वर्त्तिम् उल्कां वा दक्षिणे करे धृत्वा एवं प्रार्थनम् उच्चरन् तस्यां चितायां योजयेत्:—ईश्वरस्य नाम्ना प्रयातस्य परित्यक्ते देहे अहं पावनं दहनं योजयामि। यन्नश्वरं तत् खलु धक्ष्यति नंक्ष्यति, अमरं नित्यं जीवति। प्रभो कृपानिधे, दिव्यधाम्नि अस्य आत्मानं रक्ष आश्वासय च।

२९। दग्ध इति। समग्रे देहे दग्धे तु धातुविनिर्म्मिते प्रोज्ज्वले भाजने श्रद्धया निहितं भस्म ततः श्मशानभूमेः नयेत् गृहमिति शेषः।

तत् पात्रं निलये रक्षेद् योग्ये स्थाने प्रयत्नतः ।
यावच्छ्राद्धदिनं तत्र समाधिप्रोथितं भवेत् ॥ ३० ॥

इत्यन्त्येष्टिः ।

—o—

श्राद्धकर्म्म ।

शोकः स्वाभाविकः स्यान्न जातु शोकप्रदर्शनम् ॥ १ ॥
उन्मूलयेन्न शोकं वा शोकित्वच्छलमावहेत् ॥ २ ॥
सहानुभूतिः स्नेहश्च स्वाभाविको ह्यकृत्रिमः ।
प्राप्नोतु वहिरुच्छ्वासं शोकं हृत्तं व्यनक्तु च ॥ ३ ॥
आमोदः सुखभोगश्चोत्सवः किं पूर्व्ववत् त्वया ।
अनुष्ठेयो यदा मान्यः सम्पर्की प्रिय एव वा ॥

३०। तदिति। तत् पात्रं भस्मपूर्णं निलये गृहे योग्यस्थाने श्राद्धदिनं यावत् प्रयत्नतः रक्षेत्, तत्र श्राद्धदिने समाधिप्रोथितं भवेत् भस्मपूर्ण-पात्रमिति शेषः।

इत्यन्त्येष्टिः।

—o—

१। शोक इति। शोकः स्वाभाविकः स्वभावसमुत्पन्नः स्यात् जातु कदाचित् शोकप्रदर्शनं शोकानुपस्थितावपि यथैव शोकोऽभूदेवं प्रदर्शनं न स्यात्।

२। उन्मूलयेदिति। न शोकम् उन्मूलयेत् उच्छिन्नं कुर्य्यात् बल-पूर्व्वकं तद्वेगं रुन्ध्यादिति भावः, न वा शोकित्वच्छलम् आवहेत्। एकत्र स्वाभाविकक्रियारोधादनिष्टापातः, अन्यत्र कपटाचरणमित्युभयत्र दोष-दुष्टत्वम्।

३। सहानुभूतिरिति। सहानुभूतिः स्वाभाविकः अकृत्रिमः स्नेहः च हि वहिः उच्छ्वासं प्राप्नोतु, हृत् हृदयं तं शोकं च व्यनक्तु।

प्रयातोऽथ कठोरत्वमनिर्लिप्तत्वमत्र वा।
मन्वानेन प्रदर्श्यंत पापञ्चाश्रुविमोचनम्॥
मा भूदेवं कदाचित्ते परमेशप्रसादतः॥ ४॥
परमेशगृहे जातु न स्याद्धृदयशून्यता।
उदासीनजनानान्तु कठोरो धर्म्मएव वा॥
सर्व्वं तत्र भवेन्नित्यं स्वभावानुगतं पुनः॥ ५॥
अनतिक्रम्य सीमानं परिमाणं भवत्विह।
शोकः शोककृतामस्य नातिरेकः कदाचन॥ ६॥
शोकातिरेको मस्तिष्कं विकरोति करोति च।
रोगञ्चोत्पादयत्येषोऽविश्वासञ्च विधातरि॥
चिरविषादभावञ्च पारुष्यं प्रकृतेः पुनः।
विकलयति विश्वासमाशां प्रेमाणमप्यहो।
नित्यं मानवविद्वेषपरं तं कुरुते जनम्॥ ७॥

४। आमोद इति। यदा मानवः सम्पर्कीं प्रियः एव वा प्रयातः, किं त्वया पूर्व्ववत् आमोदः सुखभोगः उत्सवः च अनुष्ठेयः? अथ पक्षान्तरे अश्रुविमोचनं पापं मन्वानेन त्वया अत्र स्वल्पघटनायां कठोरत्वम् अनिलिप्तत्वम् वा प्रदर्शितं। परमेशप्रसादतः ते तव कदाचित् एवं मा भूत्। उभयत्र हृदयशून्यत्वमतो हेयम्।

५। परमेशेति। जातु कदाचित् परमेशगृहे हृदयशून्यता उदासीनजनानां तु कठोरः धर्म्मः एव वा न स्यात्। तत्र पुनः सर्व्वं नित्यं स्वभावानुगतं स्वाभाविकं भवेत्।

६। अनतिक्रम्येति। सीमानं परिमाणम् अनतिक्रम्य इह शोककृतां शोकः भवतु। अस्य शोकस्य अतिरेकः कदाचन न भवतु इति शेषः।

७। शोकातिरेकस्य फलमाह शोकातिरेक इति। एषः शोकातिरेकः मस्तिष्कं विकरोति तस्य विकारं जनयति, रोगं च करोति, विधातरि

विश्वासिंस्तव शोकोऽयं भवत्ववितथः सदा।
परमेशविहीनानामविश्वासवतामिह ॥
आर्त्तनादोऽथ चित्कारो माभूज्जातु तवेश्वरे।
परेऽमरत्वे विश्वाससम्पन्नस्य भवत्वयम्॥
प्रशान्तवेगो भावेन निर्भरार्पणयोस्तथा।
विश्वासस्य विरागस्य भावस्याध्यात्मिकस्य च॥
दीनतायाश्च फलवान् वर्द्धनाय भवत्वसौ ॥ ८ ॥
नियोजितः परेणोच्चपुण्याभिप्रायसिद्धये।
शोकोमृत्युश्च निर्दिष्टः संयमाय यतीवयम् ॥
स्मराम जीवनस्यास्याध्रुवत्वं धनसम्पदाम्।
मानानां गौरवाणाञ्च पार्थिवानामपार्थताम् ॥
अन्विष्याम नित्यकालगतं जीवनसम्पदम् ॥ ९ ॥

अविश्वासं च चिरविषादभावं च प्रकृतेः स्वभावस्य पारुष्यं पुनः उत्पादयति, विश्वासम् आशाम् प्रेमाणम् अपि अहो विकलयति तं शोकपरं जनं नित्यं मानवविद्वेषपरं कुरुते।

८। शोकप्रकारमाह, विश्वासिन्निति। हे विश्वासिन्, तव अयं शोकः सदा अवितथः भवतु। इह तव अयं शोकः परमेशविहीनानाम् अविश्वासवताम् आर्त्तनादः अथवा चित्कारः जातु कदाचित् मा भूत्। अत्र तु तव अयं शोकः परे परमेश्वरे अमरत्वे विश्वाससम्पन्नस्य भवतु। किम्भूतः? निर्भरार्पणयोः भावेन प्रशान्तवेगः, तथा विश्वासस्य विरागस्य आध्यात्मिकस्य च भावस्य दीनतायाश्च वर्द्धनाय असौ शोकः फलवान् तत्तद्भाववर्द्धनेन फलवांश्च भवतु।

९। कथं स्यादयं फलजनकस्तदाह नियोजितइति। परेण परमेश्वरेण उच्चपुण्याभिप्रायसिद्धये शोकः नियोजितः, मृत्युः च संयमाय विनयनाय,

ऊर्द्धं सप्तदिवसेभ्यो दिनान्मृत्योरिहान्ततः ।
शोकार्थं विसृजेदेकविधत्वेन दिनान्यतः ॥
ऊर्द्धकालोऽपि निर्द्दिश्योभवेच्छोकातिरेकतः ।
सम्बन्धस्य च नैकट्यात् कुत्र कुत्रापि सम्भवात् ॥ १० ॥
ध्रियेरन् शोकचिह्नानि देशजात्यनुसारतः ।
अतिक्रान्तानि देहस्य कर्षणानि परित्यजेत् ॥
वार्व्वराणि च हेयानि स्वास्थ्यभङ्गकराणि च ॥ ११ ॥
अन्येषु शोकचिह्नेषु चैकत्वरक्षणाय तु ।
चीवरखण्डमेकञ्च गैरिकं बिभृयाद्यतः ॥
तदेवात्रार्य्यभूमौ हि वैराग्यचिह्नमुत्तमम् ॥ १२ ॥

नियुक्तः, यतः वयम् अस्य जीवनस्य अध्रुवत्वम्, पार्थिवानां धनसम्पदां मानानां गौरवाणां च अपार्थतां स्मराम, नित्यकालगतां जीवनसम्पदम् अन्विष्याम।

१०। शोककालं निर्द्देष्टुमाह ऊर्द्धमिति। मृत्योः दिनात् इह अन्ततः सप्तदिवसेभ्यः ऊर्द्धं शोकार्थम् एकविधत्वेन एकसम्बन्धत्वेऽपि कस्यचित् पक्ष कस्यचित् सप्तत्यादिकमनियमं परिहाय दिनानि उत्सृजेत्। शोकातिरेकतः सम्बन्धस्य च नैकट्यात् कुत्र कुत्र अपि सम्भवात् अतः सप्ताहात् ऊर्द्धकालः अपि निर्द्देश्यः।

११। ध्रियेरन्निति। देशजात्यनुसारतः शोकचिह्नानि ध्रियेरन् शोकिनेति शेषः। अतिक्रान्तानि वार्व्वराणि वर्व्वरोचितानि हेयानि स्वास्थ्यभङ्गकराणि च यानि देहस्य कर्षणानि तानि परित्यजेत्।

१२। अन्येष्विति। अन्येषु शोकचिह्नेषु एकत्वरक्षणाय तु एकं गैरिकं चीवरखण्डं च बिभृयात्, यतः अत्र आर्य्यभूमौ तत् एवहि उत्तमं वैराग्यचिह्नम्।

परिच्छदे भोजने तु सहजत्वमतीव च ।
आमोदे परिहासे च भोगे स्याद्वीतरागिता ॥ १३ ॥
ज्ञापनायावधानाय परेषां गैरिकं पुनः ।
सुदीर्घं वसनञ्चैकं भूमिस्पर्शि गृहस्य च ॥
स्थापयेल्लम्बमानं तज्जनगोचरप्रावृतौ ॥ १४ ॥
शोककालावसाने चाष्टमेऽह्नि शोककारिणः ।
अभिषेकोक्तविधिना स्नायुः परिष्कृतिञ्च ते ॥
विदध्युः श्रेणीबन्धञ्च कुर्य्युः प्रापयितुं पुनः ।
समाधिभूमिं तत् पात्रं स्थापितं भस्म यत्र वै ॥ १५ ॥
शोककर्त्ता प्रधानो हि नयेत्तद्भाजनं स्वयम् ।
बन्धुषु च वहेत् प्रोक्तं धुनानो गैरिकञ्च तत् ॥
पताकासदृशं वासः सर्व्वे गाम्भीर्य्यभावतः ।
अग्रे सरेयुर्गायन्तो गीतं शोकप्रकाशकम् ॥ १६ ॥

१३। परिच्छद इति। परिच्छदे भोजने तु अतीव सहजत्वं स्वाभाविकत्वम्, आमोदे परिहासे भोगे च वीतरागिता स्यात्।

१४। ज्ञापनायेति। परेषां ज्ञापनाय अवधानाय पुनः सुदीर्घम् एकं तत् गैरिकं वसनं च गृहस्य च भूमिस्पर्शि लम्बमानं जनगोचरप्रावृतौ स्थापयेत्।

१५। शोकेति। शोककालावसाने च अष्टमे अह्नि शोककारिणः अभिषेकोक्तविधिना स्नायुः, ते परिष्कृतिं च विदध्युः, यत्र भस्म स्थापितं तत् पात्रं पुनः समाधिभूमिं प्रापयितुं श्रेणीबन्धं च कुर्य्युः।

१६। शोककर्त्तामिति। शोककर्त्ता प्रधानः हि तत् भाजनं पात्रं स्वयं नयेत् बन्धुषु च प्रधानः प्रोक्तं तत् गैरिकं च वासः पताकासदृशं धुनानः वहेत्; सर्व्वे गाम्भीर्य्यभावतः शोकप्रकाशकं गीतं गायन्तः अग्रे सरेयुः।

उपस्थितेषु तत्रैवं प्रार्थयेत पुरोहितः।
तवाज्ञया प्रयातस्य स्वर्गीय पितरत्र तत्॥
निदधामोवयं भस्म पुण्यस्मारकलक्ष्मवत्।
आशिषा योजयेदं त्वं यस्यात्मा तव सन्निधौ॥
प्रयातः शान्तिमस्मै च जीवितेभ्यश्चिरन्तनीम्।
तां त्वं वितर बन्धुभ्यो येयं नश्येन्न जातुचित्॥ १७॥
शान्तिः शान्तिः शान्तिः।
आहृणीत पुरोधास्तत् स्वयं कर्णिकमावहन्।
इष्टकैरिष्टकाक्षोदचूर्णजैः कर्दमैरिह॥ १८॥
स्तम्भं संस्थापयेत्तत्र काले यत्र मृतस्य च।
नामाङ्कितो निखायेत खण्डः श्वेतोपलस्य च॥ १९॥
सर्व्वे पूजागृहे वाथ श्राद्धस्थाने समागताः।
विशेयुरासनेष्वत्राचार्य्यः कुर्य्यादुपासनम्॥ २०॥

१७। उपस्थितेष्विति। तत्र उपस्थितेषु पुरोहितः एवं प्रार्थयेत—हे स्वर्गीय पितः, तव आज्ञया पुण्यस्मारकलक्ष्मवत् प्रयातस्य भस्म वयम् अत्र निदधामः, यस्य आत्मा तव सन्निधौ प्रयातः तस्य इदं त्वम् आशिषा-योजय, अस्मै जीवितेभ्यः च बन्धुभ्यः चिरन्तनीं तां शान्तिं त्वं वितर, या इयं जातुचित् न नश्येत्।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

१८। पुरोधा इति। पुरोधाः, स्वयं कर्णिकम् आवहन् इष्टकाक्षोदचूर्णजैः कर्दमैः इष्टकैः इह तत् पात्रम् आहृणीत।

१९। स्तम्भमिति। काले यथासमयं तत्र स्तम्भं स्थापयेत् यत्र स्तम्भे मृतस्य च नामाङ्कितः श्वेतोपलस्य च खण्डः निखायेत।

२०। सर्व्वइति। सर्व्वे पूजागृहे अथवा श्राद्धस्थाने—यदि पूजागृहे

अधीयेरन् प्रवचनात्प्रयुक्तानि यानि च ।
अध्यापकाभ्यां ज्येष्ठाभ्यां वा तेन विवृणीत सः ॥ २१ ॥
शोककृता प्रधानो वा ज्येष्ठपुत्रोऽथवा पुनः ।
श्राद्धकर्त्ता प्रार्थयेत मृते पितरि पार्श्वतः ।
उपविष्टो भवेत्तस्य भ्राता तत्समये समम् ॥
अदद्यास्त्वं प्रभो त्वं तमद्य रोऽस्य पितुस्तु नः ।
मान्यस्य च प्रियस्यातो ऽसहायाः प्रस्थितेरिह ॥
पितृहीना वयं कुत्र गतो जानीमहे न सः ।
देशोऽनाविष्कृतोऽज्ञाते यत्र गच्छन्ति वै मृताः ॥
प्रत्यागच्छन्ति न पुनर्जानीत तं न मानवः ।
इदं जानीमहे यन्नः पिताधेः शोकतोऽस्य च ॥
संसारस्य परीक्षाया मुक्तोऽन्यलोकमाविशत् ।
पितुः पितस्त्वच्चरणे स्थानं देह्यात्मनेऽस्य च ॥
विधेहि दिव्यं पुण्यं स शान्तिं यच्चिनुयाच्चिरम् ।
सन्निधौ तव प्रेमास्यं प्रोज्ज्वलं त्वं विकाशय ॥
तत्समीपे सहायोऽस्य भव पानाय सन्ततम् ।
प्रेमामृतस्य ते हर्षसागरे मज्जनाय च ॥
अहो जानासि नितरामीश्वर त्वं हि किंविधाः ।
असहाया वयं तस्य विरहे यः प्रपालकः ॥

श्राद्धं स्यात् तत्र, अन्यथा यत्र श्राद्धकर्म्म स्यात् तत्र—समागताः अत्र आसनेषु विशेयुः, आचार्य्यः उपासनं कुर्य्यात् ।

२१ । अधीयेरन्निति । तेन अचार्य्येण अध्यापकाभ्यां ज्येष्ठाभ्यां वा यानि च उपयुक्तानि तत्कालोचितानि यानि प्रवचनानि अधीयेरन्, स आचार्य्यः विवृणीत व्याख्यायात् ।

रक्षको निर्भरस्थानं बलञ्चासीत् विपत्सु च।
दुःखेषु संसृतौ चासौ पितस्ते शरणं वयम्॥
अस्मिन् शोके वियोगस्य दशायां दीनवत्सल।
गच्छामस्त्वां पिता पितृहीनानां यत् प्रभो स्वयम्॥
सहायोह्यसहायानां विशेहि हृदये विभो।
दुःखार्त्ते विपदापन्ने शान्तिञ्च मधुरं वचः॥
सान्त्वनाहीनहृदयं ब्रूहि नो दुःखितस्य तु।
त्वं सान्त्वना महानन्दः शोकानां त्वं निवृत्तये॥
अस्माकं हृदयं नाथ भोगात्मानाच्च संसृतेः।
अध्रुवाद्ध्रुवसम्पत्तिं दिव्यधाम्नो नय प्रभो॥
त्वमस्मान् सान्त्वयास्मिन् ये हृता अस्मद्गृहे तव।
मिलिताः खलु ते सर्व्वे इति निश्चयवाक्यतः॥
सुखे तन्निलये काले चास्माकमागमिष्यति।
कृतकृत्या वयं स्यामो मिलनैश्चामरात्मभिः॥
पुनीष्व जीवनान्यस्मान् दिव्यधामोपयोगिनः।
कुरु त्वं गौरवं सर्व्वं तुभ्यं नित्येश्वर प्रभो॥ २२॥

२२। शोकगतामिति। शोकगतां प्रधानः अथवा पुनः ज्येष्ठपुत्रः श्राद्धकर्त्ता सन् प्रार्थयेत, पितरि मृते तत्समये समम् तस्य पार्श्वतः भ्राता उपविष्टः भवेत्,—प्रभो, त्वम् अददाः, त्वं तमहरः। अस्य तु मान्यस्य प्रियस्य च नः पितुः अतः प्रस्थितेः वयम् असहायाः पितृहीनाः। कुत्र स गतः न जानीमहे। देशे अनाविष्कृते अज्ञाते यत्र मृताः गच्छन्ति, न पुनः प्रत्यागच्छन्ति, मानवः न तं जानीत। इदं जानिमहे यत् नः पिता अस्य संसारस्य बाधेः शोकतः परीक्षायाः च मुक्तः अमर-लोकम् आविशत्। पितुः पितः, त्वच्चरणे अस्य आत्मने स्थानं देहि,

आचार्य्यः प्रार्थयेतैवमाशीर्व्वाकमुदीरयेत् ।
कर्म्मण्यस्मिन् सुगम्भीरे शक्तिमन्नीश्वर प्रभो ॥
वयं धूलिसमास्त्वन्तु सत्यमित्युपलब्धये ।
शक्तावयं भवेमास्मिन् क्षणेऽयं न परक्षणे ॥
बान्धवाः परिवाराश्च विभवा बहवः पुनः ।
मोदयन्तेऽधुनास्मान् हा लीयन्ते तेऽधुनैव हि ॥
एकाकी सम्बलैर्हीनो ह्यनन्ते कालसागरे ।
आत्मा तरीं प्लावयति तस्मात्त्वां प्रार्थयामहे ॥
ह्यन्तो नित्येऽत्र नित्याध्यात्मिके स्थापयितुं चिरम् ।
विश्वासं द्रढयास्माकं परत्रास्मान् प्रयोजय ॥

विधेहि यत् स चिरं तव सन्निधौ दिव्यं पुण्यं शान्तिं च चिनुयात् । तत्समीपे तव प्रोज्ज्वलं प्रेमास्यं विकाशय । सन्ततं तव प्रेमामृतरस पानाय हर्षसागरे मज्जनाय च अस्य सहायः भव । अहो ईश्वर त्वं जानासि, संसृतौ दुःखेषु विपत्सु च यः असौ प्रपालकः रक्षकः निर्भरस्थानं, बलं च आसीत् तस्य विरहे वयं किंविधा असहायाः । त्वं प्रभो, स्वयं पितृहीनानां पिता असहायानां सहायः अस्मिन् शोके वियोगस्य दशायां, दीनवत्सल पितः, वयं ते शरणं गच्छामः । विभो, दुःखार्त्ते विपदापन्ने हृदये शान्तिं विधेहि, मधुरं वचः नः सान्त्वनाहीनहृदयं ब्रूहि । दुःखितस्य तु त्वं सान्त्वना, शोकानां निवृत्तये त्वं महानन्दः । नाथ, संसृतेः अध्रुवात् मानात् भोगात् च अस्माकं हृदयं दिव्यधाम्नः ध्रुवसम्पत्तिं नय । अस्मिन् अस्मत् ये हृताः ते खलु सर्व्वे तव गृहे मिलिता इति निश्चयवाक्यतः त्वम् प्रभो अस्मान् सान्त्वय । अस्माकम् आगमिष्यति च काले सुखे तन्निलये अमरात्मभिः मिलनैः च वयं कृतकृत्याः स्यामः । जीवनानि त्वं पुनीष्व, अस्मान् दिव्यधामोपयोगिनः कुरु । हे प्रभो नित्येश्वर, तुभ्यं सर्व्वं गौरवम् ।

नित्यजीवनलाभाय प्रयातायात्मने विभो ।
आलोकं गौरवं दिव्यमर्पयास्माद्यदृप्यहो ॥
वाह्यदृष्ट्या वयं छिन्ना आत्मन्येकत्र संस्थिताः ।
तवानन्तकरुणया धरा स्वर्गो भवत्वसौ ॥
पूर्व्वाभासं यदा लप्स्यामहेऽस्यानन्दसन्ततेः ।
शिचां प्राप्स्यामएवात्र निवस्तुं त्वयि सन्ततम् ।
अमराणामृषीणाञ्च परीवारैस्तवानघ ॥
करुणानिधिरस्मिंस्तु परीवारे दिवौकसाम् ।
शान्तिं ददातु निलयञ्चेमं स्वर्गं करोतु सः ॥ २३ ॥
एवं देवाशिषं श्राद्धकर्त्ता याचेत भक्तितः ।
पिता पितामहः पूर्व्वपुरुषाः प्रपितामहः ॥

२३। आचार्य्य इति। आचार्य्यः, प्रार्थयेत, एवम् आशीर्व्वाकम् आशीर्व्वचनम् उदीरयेत्।—हे प्रभो शक्तिमन् ईश्वर, वयं धूलिसमाः, त्वं तु सत्यम् इति उपलब्धये अस्मिन् सुगम्भीरे कर्म्मणि वयं शक्ताः भवेम। [जनः] अयम् अस्मिन् चणे न परचणे। बान्धवाः परिवाराः च, बहवः पुनः विभवाः अस्मान् अधना मोदयन्ते, हा ते अधुना एव हि लीयन्ते। आत्मा एकाकी सम्बलैः हीनः अनन्ते कालसागरे तरीं प्लावयति। तस्मात्, हे नित्य, अत्र नित्ये आध्यात्मिके नः हृत्‌चिरं स्थापयितुम् त्वां प्रार्थयामहे। परत्र अस्माकं विश्वासं दृढ़य, नित्यजीवनलाभाय प्रयोजय। विभो, प्रयाताय आत्मने दिव्यम् आलोकं गौरवम् अर्पय। यद्यपि अहो अस्मात् वाह्यदृष्ट्या वयं छिन्नाः, आत्मनि एकत्र संस्थिताः। तव अनन्तकरुणया असौ धरा स्वर्गः भवतु। अस्य आनन्दसन्ततेः यदा पूर्व्वाभासं लप्स्यामहे, हे अनघ, अमराणां ऋषीणां च तव परीवारैः त्वयि सन्ततं निवस्तुं शिक्षां प्राप्स्यामः एव।

करुणानिधिः अस्मिन् परीवारे दिवौकसां शान्तिं ददातु, इमं निलयं च सः स्वर्गं करोतु।

धन्या भवन्तु ते सर्व्वे बान्धवाः स्वजनाश्च ये।
ऋषयो मुनयो धन्या भवन्त्वार्याः पुरातनाः॥
देशीयाश्च विदेशीया ये च धर्म्मप्रवर्त्तकाः।
भवन्तु ते भविष्यन्ना धन्या वैदेहतां गताः॥
आत्मानो नः परिचिता ये वापरिचिता इह।
बन्धूनां वाथ शत्रूणामध्यात्मलोकमण्डले॥
भिन्नभिन्नविभागस्था धन्याः सर्व्वे भवन्तु ते॥ २४॥
दानान्येवं ततः श्राद्धकर्त्ता संघोषयेदिह।
ओममुके दिने पक्षे मासेऽमुक्यां तिथावहम्॥
पितृभक्त्यनुरोधादीश्वरकामो हिताय च।
अस्य जनसमाजस्योत्सृजाम्येतानि भक्तितः॥ २५॥
शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

—o—

२४। एवमिति। श्राद्धकर्त्ता भक्तितः एवं देवाशिषं याचेत।—पिता पितामहः प्रपितामहः पूर्व्वपुरुषाः धन्याः भवन्तु। बान्धवाः स्वजनाः ये, सर्व्वे ते धन्याः भवन्तु। आर्य्याः पुरातनाः ऋषयः मुनयः धन्याः भवन्तु। देशीयाः विदेशीयाः च ये भविष्यन्ना: धर्म्मप्रवर्त्तकाः ते धन्याः भवन्तु। वैदेहतां गताः ये वा नः इह परिचिताः अपरिचिताः अध्यात्मलोकमण्डले भिन्नभिन्नविभागस्थाः शत्रूणाम् अथवा बन्धूनाम् आत्मानः, सर्व्वे ते धन्याः भवन्तु।

२५। दानमिति। ततः श्राद्धकर्त्ता इह एवं दानानि संघोषयेत् जनानां विदितानि कुर्य्यात्।—ओं अद्य अमुके दिने अमुके पक्षे अमुके मासे अमुक्यां तिथौ अहम् ईश्वरकामः पितृभक्त्यनुरोधात् अस्य जनसमाजस्य हिताय च एतानि भक्तितः उत्सृजामि।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

इति श्राद्धकर्म्म।

व्रतम् ।

गृह्यानुष्ठानजातातिरिक्तानि विविधानि च ।
व्रतानि जनभेदेन नवविधानमण्डली ॥
उच्चाध्यात्माभिप्रायाणां साधनानि दिशत्यसौ ॥ १ ॥
गुणोत्कर्षो न तेष्वस्ति मन्तव्यं त्वस्ति सत्फलम् ।
व्यवहारोपयोगित्वं निर्व्विवादमिदं पुनः ॥ २ ॥
गौरवाय न मानाय चरेदुपकृतेर्व्रतम् ॥ ३ ॥

१। प्रधानानि गृह्यानुष्ठानान्युक्त्वाधुना व्रतानि वक्तुमारभते गृह्येति। असौ नवविधानमण्डली गृह्यानुष्ठानजातातिरिक्तानि यानि प्रधानानि गृह्यानुष्ठानान्युक्तानि तदतिरिक्तानि विविधानि उच्चाध्यात्माभिप्रायाणां साधनानि यैरुच्चा अध्यात्माभिप्रायाः साध्यन्ते तादृशानि जनभेदेन यस्य यस्य जनस्य यदुपयोगि तेन तेन च पृथग्भूतस्य जनविशेषस्य पार्थक्येण व्रतानि दिशति उपदिशति।

२। न हि वाह्यव्रतानां केऽपि विशेषगुणाः सन्ति यैः फलान्युत्पद्यन्ते अथापि तेषां फलवत्तास्ति मनस उपरि क्रियाकारित्वादत आह गुणोत्कर्ष इति। तेषु व्रतेषु न गुणोत्कर्षः अस्ति मन्तव्यम् एतदिति शेषः। तदनुष्ठानेन गुणोत्कर्षः समुपतिष्ठते येन चानुष्ठाता फलवान् भवतीति नैवं मन्तव्यम् फलप्राप्तेरीश्वरकृपाधीनत्वात्। तु अथापि सत् फलम् व्यवहारोपयोगित्वम् अवस्थाभेदे तेषामनुष्ठानेन क्रियाकारित्वम् अस्ति इदम् पुनः निर्विवादम्। यद्यपि फलं करुणाधीनं तथापि यत् तेषां व्रताना-मनुष्ठानमीश्वरादेशेनोपपद्यते, ततः फलवत्ता व्यवहारयोग्यता स्वीकर्त्तव्या। ननु कथमुक्तं न तेषु गुणोत्कर्षोऽस्तीति? मया व्रतमनुष्ठितमतोऽवश्यं फलमिदं प्राप्नोमीति व्रते गुणोत्कर्षारोपेणोपतिष्ठते गर्व्वस्तत्परिहाराय।

३। तदेव स्फुटीकर्त्तुमाह गौरवायेति। न गौरवाय मानाय व्रता-

एकस्य फलदान्यन्यहेतोर्न तु कदाचन ।
व्यवस्थेयान्यृतौ यानि सर्व्वर्त्तुषु न जातुचित् ॥ ४ ॥
सत्यं तानीह योज्यानि जनावस्थाविभेदतः ।
भेषजानीव संहर्त्तुमभावांश्च विशेषकान् ॥ ५ ॥
ऋते प्रयोजनं यत्तु व्यर्थमाड़म्बरो हि तत् ॥ ६ ॥
अभावा विविधाः सन्ति तथा प्रयोजनानि च ।
तादृशानि व्रतान्यत्र शोधनायात्मनस्ततः ॥ ७ ॥
व्रतान्यव्यभिचारस्य मादकासेवनस्य च ।
वैराग्यस्य तु योगस्य भक्तेरात्मार्पणस्य च ॥

चरणेन जनसमाजे गौरवं स्यात् सम्भ्रमः स्यादिति मत्वा न व्रतं चरेत्, किन्तर्हि उपचतेः उपकारनिमित्तम्। आध्यात्मिकलाभस्तत उपतिष्ठते-तस्तदनुष्ठानम्।

४। पात्रभेदात् कालभेदात् तेषां पार्थक्यं वक्तुमाह एकस्येति। यानि व्रतानि एकस्य जनस्य फलदानि न तु तानि कदाचन अन्यहेतोः फलदत्वेन व्यवस्थेयानि, यानि ऋतौ एकस्मिन्निति शेषः फलदानि न जातुचित् सर्व्वेषु ऋतुषु फलदानि।

५। सत्यमिति। सत्यम् इह तानि व्रतानि भेषजानि इव विशेषकान् अभावान् च संहर्त्तुं जनावस्थाविभेदतः योज्यानि। न ह्येकं भेषजं सर्व्वास्ववस्थासु सर्व्वेषु जनेषु युज्यते, तथैव व्रतमिति ज्ञेयम्।

६। ऋते इति। प्रयोजनम् ऋते यत् व्रतं तत् हि व्यर्थम् आधिक्य-मात्रम्, आड़म्बरः वाह्यप्रदर्शनम्।

७। अभावा इति। अभावाः विविधाः तथा प्रयोजनानि च विविधानि सन्ति आत्मनः शोधनाय ततः न र्व्विधानमस्तीति; अत्र तादृशानि व्रतानि योज्यानीति शेषः।

दानस्य च क्षमायाश्च विद्यार्थं विनयस्य च।
वाध्यत्वस्यात्मवित्त्वस्य दयायाःसर्व्वप्राणिषु ॥ ८ ॥
एवमन्यानि चाध्यात्मोद्दाहस्यात्र व्रतानि च।
पितृभक्तेस्तथा भ्रातृस्नेहवात्सल्ययोः पुनः ॥
परिष्कृतेर्य्यृ हस्थानां मिताचारस्य सर्व्वथा ॥ ९ ॥
नारीणाञ्च नराणाञ्च यूनाञ्च शिशुसंहतेः।
पतिपत्नीविहीनानां राज्ञाञ्चाथ प्रजावलेः ॥
कुमाराणां कुमारीणां विवोढृणां सुसम्पदाम्।
दरिद्राणां प्रेरितानां गृहस्थानाञ्च रोगिणाम्।
सुस्थानां दाससंघानां प्रभूणाञ्च व्रतानि च ॥ १० ॥
सामाजिकानि गार्हस्थाणि चाध्यात्मिकानि तानि च।
नैतिकानि मानसानि राजसम्पर्कवन्ति च ॥
मनुष्यमात्ररक्तानां तथा देशहितैषिणाम् ॥ ११ ॥

८। विविधानि व्रतान्याह व्रतानीति। अव्यभिचारस्य, मादकासेवनस्य च, वैराग्यस्य, योगस्य, भक्तेः, आत्मार्पणस्य च, दानस्य च क्षमायाः च, विद्यार्थम्, विनयस्य च, वाध्यत्वस्य, आत्मवित्त्वस्य, सर्व्वप्राणिषु दयायाः व्रतानि।

९। एवमिति। एवम् अत्र अन्यान्यानि च व्रतानि यथा—अध्यात्मोद्दाहस्य, पितृभक्तेः, तथा भ्रातृस्नेहवात्सल्ययोः भ्रातृस्नेहस्य वात्सल्यस्य च, सर्व्वथा परिष्कृतेः, गृहस्थानां, मिताचारस्य च।

१०। नारीणामिति। नारीणामित्यादीनां पृथक् पृथक् व्रतानि।

११। सामाजिकानीति। समाजगृहात्मनीतिमानसराज्यसम्पर्कीयाणि व्रतानि तथा मनुष्यमात्रं प्रति राजभक्तानां देशहितैषिणां व्रतानि।

अत्र मण्डलीसमाचरितानि कतिचित् व्रतानि यान्यत्र संहितायामनुक्तानुसुखबद्धे निःक्षिप्तानि संगृह्यन्ते।

भक्तेः संयमव्रतम् ।

प्रातः संस्मरणं स्नानं नामश्रवणकीर्त्तने ।
उपासना च ग्रन्थेभ्यो विविधेभ्यो व्रतस्य च ॥
भक्तिसम्बन्धिनः श्लोकाख्यानादेः पाठ एव च ।
रन्धनं चान्नदानं च दरिद्रभरणार्थकम् ॥
भक्तानां प्राणिनां सेवा तरुगुल्मादिकस्य च ।
आहारोऽभ्यर्हितार्थं च श्लोकादेः पठितस्य च ॥
आवृत्तिः सत्प्रसङ्गश्च रहसि स्तवकीर्त्तनम् ।
प्रार्थना कीर्त्तनं देशे सजने भक्तसन्निधौ ।
आशीर्याचनमेतानि संयमो भक्तिसिद्धये ॥

योगस्य संयमव्रतम् ।

प्रातः संस्मरणं स्नानं नामश्रवणमेव च ।
उपासना च श्लोकादेर्योगसम्बन्धिनस्तथा ॥
पाठश्च विविधग्रन्थात् रन्धनं दानमेव च ।
अन्नानां सुदरिद्राय सेवा च पशुपक्षिणाम् ॥
तरुगुल्मादिकानां च भोजनं पठितस्य च ।
श्लोकादेर्हितसुहृद्भ्य परेषां पठनं पुनः ॥
सत्प्रसङ्गस्तपस्या च ध्यानं देशे च निर्ज्जने ।
सङ्गीतं च स्तवश्चैव भक्ताशीर्व्वादयाचनम् ॥
योगाभ्यासो निशीथेऽत्र संयमो योगसिद्धये ॥

नित्यकृत्यम् ।

प्रातः संस्मरणं नाम साधनोपासने तथा ।
पाठः कार्य्यं सत्प्रसङ्गो भक्तवन्देश्च कीर्त्तनम् ॥
निदिध्यासनसंयुक्तश्चित्तस्य संयमस्तथा ।
एतानि नित्यकृत्यानि साधने भक्तियोगयोः ॥

मासिककृत्यम्।

पितरौ भक्तः पत्नी च विरोधिभ्रातरौ तथा।
सन्ततिर्दासदीनाश्च तथा च पशुपक्षिणः॥
एते संसेवनीयाः स्युर्मासादौ तु यथाक्रमम्॥

तयोर्विशेषव्रतम्।

ऋते कुटुम्बिनीं हृद्धां बालिकाश्चाप्रयोषिताम्।
पश्येतं पादयोर्नित्यं विनीतौ श्रद्धयान्वितौ॥
एवं व्रतधरौ स्यातं मासमेकं यथाविधि।
जनक्षेमविधानार्थं पवित्रप्रेमसिद्धये॥

भक्तानुगमनसंयमव्रतम्।

प्रातः संस्मरणं स्नानं नामश्रवणकीर्त्तने।
उपासनं रन्धनञ्च दरिद्रायान्नतर्पणम्॥
भक्तानां प्राणिनां सेवा तरुगुल्मादिकस्य च।
आहारः सत्प्रसङ्गश्च सजने कीर्त्तनार्चनम्॥
स्तवनं कीर्त्तनञ्चैव विविक्ते भक्तसन्निधौ।
आशीर्याचनमेतानि भक्तानुगमसंयमे॥

परिचारिका व्रतम्।

नित्यकृत्यम्।

नामसंश्रवणञ्चोपासना च रन्धनक्रिया।
भर्त्तृसेवा भोजनञ्च कार्य्यं सांसारिकन्तथा॥
पाठोऽथवा तच्छ्रवणं प्रार्थना विजने स्थले।
परिचारिकया नित्यं कार्य्याण्येतानि यत्नतः॥

मासिककृत्यम्।

भक्तदुहितृजायात्मभर्त्तृदीनजनास्तथा।
दासी पशुपक्षिणौ च तथा हृक्षलतादिकम्।
मासाद्यसप्तदिवसे ह्येते सेव्या यथाक्रमम्॥

स्त्रीणां मासिकव्रतम्।

नित्यकृत्यम्।

नाम्नामुच्चारणञ्चोपासनं पाठोऽथवा श्रुतिः।
तृषितस्य च तृष्णायाः शान्तिराहार एव च॥
अध्ययनं पुस्तकादेर्जीवानां सेवनन्तथा।
वृक्षसेवा गात्रशुद्धिः सन्तानार्थञ्च प्रार्थनम्॥
विविक्ते चुम्बनेनैव ललाटे शयनार्थिनाम्।
आशीरुच्चारणञ्चापत्यानां नित्यव्रतं स्मृतम्॥

साप्ताहिककृत्यम्।

प्रातःस्नानं रन्धनञ्च सेवा दीनजनस्य च।
दासदासीजनानाञ्च स्वामिसन्तानयोस्तथा॥
सत्प्रसङ्गोऽबलाजातेर्हेतोर्मङ्गलप्रार्थनम्।
साप्ताहिकव्रतञ्चैतच्चर्य्यं स्याद्रविवासरे॥

पाक्षिकव्रतम्।

बालानाम्।

स्नानं नमस्कृतिर्मातृसेवा च पशुपक्षिणाम्।
वृक्षाणां सेवनं प्रातरपराह्णे च यत्नतः॥
अर्थदानं दरिद्राय पानीयदानमेव च।
पाठश्च पाक्षिकं ज्ञेयं व्रतं शैशवकालिकम्॥
पितुर्भ्रातृभगिन्योश्च सेवा बुधे रवौ तथा॥

वैराग्यव्रतम्।

भिक्षाशनं संवरणं हासस्यानवरक्षणम्।
अशितस्यावशेषस्य ह्यपत्यौस्थापनन्तथा॥
उत्सङ्गे चेदनाक्रान्तमसाध्यव्याधिना ततः।
ब्रह्मनामजपः कार्य्यो दारासुखेऽवलोकिते॥

चतुर्हस्तमितं स्थानं त्यक्तव्यं परयोषितः।
आसनं प्रति यत्नोऽत्र तथान्नव्यञ्जनस्य च॥
एकविधं रन्धनीयं मासव्यापि व्रतन्त्विदम्।
वैराग्यस्य वर्द्धनाय रक्षितव्यं सुयत्नतः॥

शुक्लपक्षान्तव्रतम्।

नामसङ्कीर्त्तनं बालबालिकाध्यापनन्तथा।
जीवसेवोपासनञ्च रन्धनं पाठसंश्रुतिः॥
विश्रामश्च तथालापः कार्यं हस्तादिसेवनम्।
निदिध्यासनमन्ते विश्रान्तेर्नगरकीर्त्तनम्॥
सत्प्रसंगश्च विज्ञेयं शुक्लपक्षान्तकव्रतम्॥

मासान्तव्रतम्।

नामगानोपासने च तथा रन्धनमेव च।
ब्रह्मगीताध्ययनञ्च समालोचनन्तथा॥
प्रतिज्ञाकरणं मुद्राङ्कनायेञ्च निबन्धनम्।
प्रबन्धानां तथा कार्यं हस्तवस्त्रादिसेवनम्॥
साधनं निर्जने गीतैः सर्वं मासान्तकव्रतम्॥

काननव्रतम्।

निषेधः।

प्रयोजनविशेषञ्चानुमतिञ्च विना न हि।
काननं समध्यभेदालस्योपवासौ च निन्दनम्॥
जनानां दिवसे निद्रां रात्रौ जागरणं तथा।
कुतर्कञ्च त्यजेत् पुष्पफलोपचयनं तथा॥
विनानुमतिमेते स्युर्निषेधविषया इह॥

विधिः।

समागमेऽतिथीनान्तु गात्रोत्थानञ्च सेवनम्।
फलपुष्पवृक्षकाणां सेवा सुष्ठु परिष्क्रिया॥
घण्टोपासनभूम्योश्च फलपुष्पोपढौकनम्।
श्लोकानां स्वाध्यायवाक्यानां कण्ठस्थीकरणं पुनः॥
प्रतिज्ञापालनार्थञ्च यत्नः साध्यानुसारतः।
(१) नाभिमन्येऽहं कस्मिंश्चिच्छ्रेष्ठोऽहमिति कर्हिचित्।
(२) न योषां प्रति कामार्त्तः कुचिन्तां स्वावकाशये॥
(३) नाहं कदाप्यभ्यसूये संपश्यन् सुखिनो जनान्।
(४) रसनेयं न मे मिथ्यावाक्यमामोदविभ्रमात्।
अनवधानतो वापि कदापि समुदीरयेत्॥
(५) वाचा परुषया चित्तव्यथां नोत्पादयाम्यहम्।
(६) कर्म्मणा मनसा वाचा वसाम्यनुगदासवत्।
(७) प्रसादायाशिषे नित्यं भ्रातृणामस्मि चोत्सुकः।
(८) सुतसेवार्थं मङ्गलाय जनानामात्मनोऽप्यहम्।
उपयुक्तं श्रमं नित्यमकुर्व्वाणोऽन्न वृत्तये॥
न गृह्णामि जातु धान्यं विधातुः शस्यसञ्चयात्।
स्वदेशस्थविदेशस्थबन्धूनां हितकामतः।
त्रिंशद्दन्धूनपत्राणां लिखनं विषया विधिः॥

नित्यकृत्यानि।

प्रातःसंस्मरणीयञ्च नामसाधनमेव च।
पाठश्चोपासना पाठरन्धनादि विनोदनम्॥
श्रान्तिः कार्य्यं सत्प्रसङ्गः संगीतं वनसेवनम्।
गात्रशुद्धीरहस्याच्च निदिध्यासनमेव च।
संगीतं सत्प्रसङ्गश्च कृत्यानि दैनिकानि च॥

———

पुन:पाक्षिकव्रतम्।

बालानाम्।

स्नानं चोपासनं दानं पानीयस्य च सेवनम्।
मातु: पक्षिपशूनाञ्च वृक्षाणां दानमेव च॥
दरिद्रेभ्य: साधकानां सेवा पाठश्च नित्यदा।
पितुर्भ्रातृभगिन्योश्च बुधे सेवा रवौ तथा॥

वयस्थानाम्।

स्नानञ्चोपासना सेवा साधूनां पशुपक्षिणाम्।
साधुजीवनपाठश्च वृक्षाणां सेवनन्तथा॥
सन्तानानां गात्रशुद्धौ रहसि प्रार्थना पुन:।
आशीरुच्चारणं नित्यं ललाटे प्रयनार्थिनाम्॥
सन्तानानां चुम्बनेन बुधे रवौ च रक्षनम्।
स्त्रीजातीनां मङ्गलार्थं प्रार्थने भृत्यसेवनम्॥

मैत्रेयीव्रतम्।

प्रात:स्मर्त्तव्यमखिलदेशजातिभुवां पुन:।
साधूनां वन्दना शास्त्रोद्धृतानां संग्रहोऽन्वहम्॥
श्लोकानां वरणीयोऽत्र विविधानां विशेषत:।
सोमे बुधे च शुक्रे च रवौ च तरवौरुधाम्॥
सेवा कुजे गुरौ सम्यक् शनौ च पशुपक्षिणाम्।
श्रद्धया स्वामिना सार्द्धं ब्रह्मस्तोत्रानुकीर्त्तनम्॥
कथोपकथनं धर्म्मविषयं पठनन्तथा॥
मैत्रेयीब्राह्मणादुक्तिर्मैत्रेय्या: प्रत्यहं मुदा॥

सप्ताहान्तदिनकृत्यम्।

सप्ताहान्तदिने स्वर्णदानमुद्दिश्य मन्दिरम्।
अंगसंमार्जनीदानं प्रचारकेभ्य ओदन:॥
देयो दीनजनेभ्योऽत्र पत्र्यै वस्त्रादिकं तथा॥

लीलावतीव्रतम् ।

ज्ञानदयाद्यङ्गकानि विज्ञानघटितानि च ।
सप्त सत्यानि नारीणां कर्त्तव्यद्योतकास्तथा ॥
श्लोकाः सप्तेतिहासोक्तात्यद्भुता घटनाः शुभाः ।
सप्ताश्चर्य्यकीर्त्तयश्च पृथिव्यामार्य्ययोषिताम् ॥
लीलावतीप्रमुखानां धन्यवादश्च नित्यदा ।
लीलावतीव्रते चैते विषया विधिसंगताः ॥

वृद्धसाधकव्रतम् ।

(१) निर्व्वर्त्तयेद्व्रती नित्यं ब्रह्मोपास्तिं यथाविधि ।
(२) धने प्राप्ते समुत्सृज्य नमेद्ब्रह्माङ्घ्रिपङ्कजम् ।
(३) अर्थानां सद्व्यये यत्नोऽनुष्ठित्ये च निरन्तरम् ।
(४) मासि मासि दीनसेवा हेतोरर्थविसर्ज्जनम् ।
(५) विफलं समयञ्चेऽपि स्वान्नित्यमनुतापवान् ॥
(६) नित्यं स्वाध्यायविधिं रचेत् गृहमध्ये त्वतन्द्रितः ।
(७) उपासनाय धर्म्माय संस्थापयितुमुद्यमम् ।
परिवारजनेष्वेव कुर्व्वीतातिप्रयत्नतः ॥
(८) पूर्व्वेष दैनिकाहारात् पयःपाने त्वथाहिते ।
सांसारिके शुभे कर्म्मण्यापदां भञ्जनेऽपि वा ।
रोगशान्तौ धन्यवादं ब्रह्मोद्दिश्य प्रयोजयेत् ॥
(९) संस्कृत्य ब्रह्म भुञ्जीत प्रथमं वार्षिकं फलम् ।
(१०) सद्ग्रन्थाध्ययनं कुर्य्यात् साधुसङ्गञ्च साधकः ।
(११) इन्द्रियाणां निग्रहाय यत्नञ्च चित्तशुद्धये ।
समे कनिष्ठे ज्येष्ठे च सौभ्रात्रं स्नेहसम्मतौ ॥
(१२) यथावकाशं क्षमतां संगतिञ्चानुयंश्चिरम् ।
ब्राह्मधर्म्मप्रचारार्थं प्रयतेत यथामति ॥

पुनःस्त्रीणां मासिकव्रतम् ।

नामपाठो नमस्कारः साधुभ्योऽध्ययनं तथा ।
चर्चा प्रातर्भागवतस्याह्नि मध्ये श्रुतस्य च ॥
ग्रासस्य च सायाह्ने दानस्य पानीयस्य तु ।
भक्तेभ्यो रन्धनं केशावरणं गमनस्य च ॥
कालेऽन्नं मन्दिरे चैकतन्त्रा रहसि साधनम् ।
संगीतस्य नवविधिः सन्तानैः प्रार्थनं पुनः ।
श्रीचैतन्यस्य वृत्तान्तश्रवणं जीवनस्य च ॥

तथा च ।

प्रातःसंस्मरणीयस्य स्नानकालेऽन्न भक्तितः ।
नामपाठस्तथोपास्तिः पठनं भजनस्य च ॥
दानं सेवा च दासीनां संगीतं चिन्तनं तथा ।
नवविधानसङ्गीतं रहस्यध्ययनं पुनः ॥
श्रीमदीशाजीवनस्य सत्प्रसंग इह व्रते ॥

पुनर्बालानां पाक्षिकव्रतम् ।

स्नानकाले नामपाठश्चोपास्तिः पानीयस्य च ।
दानं पात्रैः पितृमातृदीनसेवा च भक्तितः ॥
बुद्धजीवनपाठश्च श्लोकस्यैकस्य चान्वहम् ।
कण्ठस्थीकरणं प्राक् च भोजनादाचमनन्तथा ॥
प्रार्थनायाश्च संगीतं विधानस्य नवस्य च ॥

प्रार्थनामन्त्र ।

दत्तोऽन्नमिदं देहरक्षार्थं ते नमोनमः ।
नाथ मं कृपया देहं त्वत्कर्म्मणि नियोजय ॥

विवाहात् प्राक् वरकन्ययोश्चतुर्द्दिनव्यापि
व्रतम् ।

प्रातरुत्थाय चोच्चार्य्य दयामय हरे इति ।
वारान् विंशतिमन्ते तं नमेतां भक्तिपूर्व्वकम् ॥
प्राचीनार्य्यऋषीणाञ्च वरः कन्या च सादरम् ।
पूर्व्वासामार्य्यनारीणां नामान्युच्चार्य्य तांश्च तान् ॥
नमस्येतां स्नानकाले सच्चिदानन्द मानसम् ।
देहञ्च संपुनीहि त्वम् इति वारांश्च पञ्च च ।
उच्चार्य्य ह्यपराह्णे ऽधीयातां वार्त्तां पुनर्गुरौ ।
चैतन्यस्य च सन्न्यासस्याथ बुद्धस्य तां कवौ ॥
प्रनावीण्याःपरीक्षायाः पतिपत्न्योः रवौ तथा ।
कर्त्तव्यविषयश्लोकान् सेवेयातां पशून् खगान् ॥
वृक्षान् लताश्चोपहारैर्मानयेतां गुरून् पुनः ।
सम्भावयेतां दानैश्च दरिद्रांश्च रहस्यथ ॥
गायेतां ब्रह्मसंगीतं चिन्तयेतां परं मुदा ॥
प्राग्विवाहाद्व्रतञ्चेदं चतुर्द्दिवसरूपकम् ॥

युगलसाधनव्रतम् ।

पाठो वा श्रवणं सेवा दानञ्च क्रमशः स्मृतम् ।
सोमादारभ्य भास्वन्तं यावत् सच्चरितं महत् ॥
ईशायो गोतमस्याथ गौरांगस्य महात्मनः ।
मोहम्मदनानकयोस्तथा च शिवदुर्गयोः ॥
याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेय्या दम्पत्योः सुप्रसिद्धयोः ।
पठितव्यं वा श्रोतव्यं पतिश्च पितरौ तथा ॥
सन्ततिर्भ्रातरौ दासोदासी दुःखिजनः पुनः ।
प्रचारकश्च संबोध्य काञ्चनं रजतं तथा ॥
ताम्रं वस्त्रं धान्यमथो भेषजं ज्ञानमप्युत ।
देयं प्रातःस्मरणीये सच्चिदानन्दसन्नतिः ॥

न शक्तो रक्षितुं कोपि तानि प्रभोर्बलं विना ॥ १२ ॥

नाभिप्रैति च गृह्णाति सिद्धिस्त्वीशानुकम्पया ॥ १३ ॥

शक्तिस्ते नास्ति विघ्नानामुपरि स्मर साधक।

न त्वत्क्रिया फलवती पापस्यैकस्य शोधने ॥ १४ ॥

शाश्वीजलनमस्कारो नतिर्नवविधेस्तथा।

स्नानकाले च वारांस्त्रीन् जले हरिरितीह तु ॥

उच्चार्य्यं भुक्तिकालेऽन्ने हरिरित्यन्वहं पुनः।

मत्वा योगसाधनञ्च देवमन्दिरमार्ज्जनम् ॥

कुटीरे साधनं गूढ़ं व्रते युगलसाधने ॥

नित्यप्रातःस्मरणीयम्।

गात्रशुद्धिः सुस्थतायाः साधनं ब्रह्मपूजनम्।

सच्चिन्ता सत्यशिक्षा च सत्यभाषणपालने ॥

सत्प्रसंगो दीनसेवा तथेन्द्रियविनिग्रहः।

संसारशुद्धिरर्थानां व्यवहारो यथायथम् ॥

नरनार्य्योर्निखिलयोः प्रीतिर्नित्यं सुनिर्म्मला।

अहिंसा च क्षमा शौचौ यथाकर्त्तव्यसाधनम् ॥

व्रतं ब्रह्मसाधकानामिदं प्रातः स्मराम्यहम्।

विवेकी ब्रह्मभक्तोऽद्य पुण्यं शान्तिं चिरन्तनीम्।

यथा सञ्चिनुयां ब्रह्मपादपद्मान्तरे सुखम् ॥

१२। न शक्त इति। तानि व्रतानि प्रभोः बलं विना न कोऽपि रक्षितुं शक्तः।

१३। नेति। ना मनुष्यः अभिप्रैति गृह्णाति च व्रतमिति शेषः सिद्धिः तु ईशानुकम्पया ईश्वरानुग्रहेण।

१४। शक्तिरिति। साधक, विघ्नानाम् उपरि ते तव शक्तिः न अस्ति, स्मर, एकस्य पापस्य शोधने त्वत्क्रिया न फलवती।

व्रतानां जीवनं श्रेयं प्रार्थनं तत्र तत्फलम् ॥ १५ ॥
गुणवत्ता ततो नास्ति पद्धतिषु क्रियासु च ।
कालव्याप्तिषु सारल्यादिनयात् प्रार्थनेषु तु ॥ १६ ॥
अतस्त्वं व्रतकालेषु गर्व्वञ्चाहङ्कृतिं त्यजन् ।
सर्व्वथात्मार्पणेनात्र देवानुग्रहमाश्रय ।
अन्विष्यैकाग्रहृदयेनालोकं परमात् पितुः ॥ १७ ॥
इति व्रतोपक्रमणिका ।

रिपुसंहारव्रतम् ।

सर्व्वेभ्यः प्रथमं श्रेयं रिपुसंहारकं व्रतम् ॥ १ ॥
यतः पुण्यं ह्युच्चतमं सर्व्वस्मात् संहृताविह ।
आत्मजयः शोधनं च व्रतेषूच्चतमं ततः ॥ २ ॥

१५। व्रतानामिति। व्रतानां जीवनं प्रार्थनं श्रेयम् तत्र प्रार्थने तत्फलं तस्य व्रतस्य फलं निहितमिति शेषः।

१६। गुणवत्तेति। ततः पद्धतिषु क्रियासु कालव्याप्तिषु च गुणवत्ता न अस्ति, तु किन्तु सारल्यात् विनयात् प्रार्थनेषु फलवत्तास्तीति शेषः।

१७। अतइति। अतः त्वं व्रतकालेषु गर्व्वम् अहङ्कृतिं च त्यजन् अत्र सर्व्वथा आत्मार्पणेन देवानुग्रहम् आश्रय, एकाग्रहृदयेन परमात् पितुः आलोकम् अन्विष्य।

इति व्रतोपक्रमणिका।

१। व्रतेषु सर्व्वप्रधानत्वादपरेषां सिद्धौ मूलत्वात् सर्व्वादौ रिपुसंहारव्रतमाह सर्व्वेभ्य इति। सर्व्वेभ्यः व्रतेभ्यः रिपुसंहारकं व्रतं प्रथमं श्रेयम्।

२। कथं तस्य प्राधान्यं तदाह यत इति। यतः इह संहृतौ,

प्रबलानां हि पापानामधीनत्वं विहाय च।
पुण्यलाभोऽत्र जीवानां प्रयत्नविषयोऽग्रिमः॥ ३॥
केचित् क्रोधपराः केचित् कामाधीना हि लोभिनः।
केचित् गर्व्ववशाः केचित् स्वार्थेनान्धतमाः पुनः॥
सर्व्वथा हृदयान्येषामसच्चिन्तार्द्दितानि च।
दुर्व्वासनावशान्यातः प्रार्थनार्च्चनबाधनम्॥ ४॥
तेषां रिपूणां संहारपराभवप्रसिद्धये।
अनुष्ठेयोऽपरिच्छेदी यमो दृढ़तरस्ततः॥ ५॥
तज्ज्वलितापराधानां गुरुत्वमनुभूय च।
अनुतप्येत सारल्यविनयावनतश्चिरम्॥

सर्व्वस्मात् पुण्यं हि उच्चतमम्, ततः आत्मजयः शोधनं च वृतिषु उच्चतमम्।

३। प्रबलानामिति। हि यस्मात् प्रबलानां पापानाम् अधीनत्वं च विहाय पुण्यलाभः जीवानाम् अग्रिमः प्रयत्नविषयः।

४। जनभेदात् रिपुवशत्वं प्रदर्शयति केचिदिति। केचित् क्रोधपराः, केचित् कामाधीनाः, केचित् लोभिनः, केचित् गर्व्ववशाः, केचित् पुनः स्वार्थेन अन्धतमाः अत्यन्तान्धाः, एषां हृदयानि सर्व्वथा असच्चिन्तार्द्दितानि दुर्व्वासनावशानि, आतः अतोहेतोः प्रार्थनार्च्चनबाधनं प्रार्थनार्च्चनयोः प्रतिरोधो भवति। भवति प्रार्थना तेजःशून्या अर्च्चना च प्रतिरुद्ध-प्रसरा।

५। तेषामिति। तेषां रिपूणाम् संहारपराभवप्रसिद्धये संहारश्च पराभवश्च तयोः प्रसिद्धये सम्यक् सिद्धये ततः अपरिच्छेदी निरन्तरः दृढ़तरः यमः अनुष्ठेयः।

निरन्तरप्रार्थनात्मसन्धानेषु नियोजयेत्।
हृदयं परिहासादिव्यापाराद्विनिवर्त्तयेत्॥ ६॥
प्रस्तुते हृदये तेन प्रभुणा प्रेरिते पुनः।
व्रतग्रहणहेतोः स दिवसन्तु वधारयेत्॥ ७॥
प्रातः पापानुतप्तोऽयं जनश्रुतिवहिःस्थितः।
प्रभोः समीपे संक्रोशेद्गुप्तपापानि सर्व्वथा॥
निवेदयेन्मलिनताहेतोः खेदं वहन् भृशम्॥ ८॥
सत्यं सरलमस्यास्तु भवेद्यस्य जनस्य हि।
भग्नान्यस्थीनि पापैश्च सन्दग्धं नरकाग्निना॥
हृदयं सद्दग्धं तेन विनतो धूलितां गतः।
सुखप्रदर्शनायोग्यजनप्रायो नरेशयोः॥ ९॥

६। तज्जनितेति। तज्जनितापराधानां क्रोधादिनिमित्तापराधानां गुरुत्वं च अनुभूय सारल्यविनयावनतः सन् चिरं दीर्घकालं व्याप्य अनुतप्येत, हृदयं निरवच्छिन्नप्रार्थनात्मसन्धानेषु नियोजयेत् परिहासादिव्यापारात् विनिवर्त्तयेत्।

७। प्रस्तुतइति। हृदये प्रस्तुते तेन प्रभुणा पुनः प्रेरिते सति व्रतग्रहणहेतोः स व्रतार्थी दिवसं तु अवधारयेत्।

८। प्रातरिति। पापानुतप्तः अयं व्रतार्थी जनश्रुतिवहिःस्थितः जनश्रवणागोचरः प्रभोः समीपे संक्रोशेत् क्रन्देत् मलिनताहेतोः भृशं खेदं, वहन् गुप्तपापानि सर्व्वथा निवेदयेत्।

९। सत्यमिति। यस्य हि जनस्य पापैः अस्थीनि भग्नानि नरकाग्निना हृदयं सन्दग्धं तेन सहग्रामम् अस्य अस्तु सत्यं सरलं भवेत्; नरेशयोः समीपे सुखप्रदर्शनायोग्यजनप्रायः विनतः धूलितां गतः अयं भवेदिति शेषः।

प्रागुक्तेनैव विधिना ह्यभिषिकं समापयन् ।
उपासनालये ग्रश्चो प्रातर्योगं विधाय च ॥
तदुपासनयैको वा सोऽयं ना मण्डलीगतः ।
उपक्रमेत प्रणतो ग्रहीतुं तद्व्रतं शुभम् ॥ १० ॥
सोऽयं ब्रुवीत करुणा प्रभोर्या निखिलं महत् ।
पराभवति पापं सा सहायो मे भवत्विह ॥
सर्व्वेषाञ्च महर्षीणां पूतत्वं नित्यजीवनम् ।
मम प्राप्तवतां पादरजांसि मूर्द्धि सन्त्विति ॥ ११ ॥
क्रोधं लोभमहङ्कारं कामं वा स्वार्थरागिताम् ।
यमिच्छति पराजेतुं तन्नामोच्चार्य्य भर्त्सयेत् ॥
निराकुर्य्यास्सदा ह्येवं वीरत्वमनुवर्त्तयन् ।
क्रोध त्वमविशुद्धं मे हृदयं कृतवानहो ॥
मां निरयोपमश्चास्थिसञ्चयः कालिमाङ्कितः ।
शोणितञ्चापरिशुद्धा पूर्णं निःश्वसितं मम ॥
दुर्गन्धोद्गारि पापेन त्वं यत्नुरसि चात्मनः ।
परेमस्य च रे पाप पिशाच प्रभुतां गतः ॥

१०। प्रागुक्तेनेति। प्रागुक्तेन पूर्व्वकथितेन एव विधिना हि अभिषेकं समापयन्, प्रातः ग्रश्चो उपासनालये तदुपासनया योगं विधाय च सोऽयं ना मनुष्यः एकः असहायः एकाकीत्यर्थः, मण्डलीगतः वा प्रणतः सन् शुभं तद्व्रतं ग्रहीतुम् उपक्रमेत।

११। सोऽयमिति। प्रभोः या करुणा निखिलं महत् पापं पराभवति सा मे इह सहायः भवतु। पूतत्वं नित्यजीवनं प्राप्तवतां सर्व्वेषां च महर्षीणां पादरजांसि मम मूर्द्धि सन्तु इति सः अयं ब्रवीत।

विभ्रष्ट त्वं विवेकं मे सदात्याचारसंरतः ।
उत्पीड़यसि मां नित्यमसच्चिन्ताभिरानतः ॥
प्रार्थयामि यदद्यत्वं न शान्तिर्न पवित्रता ।
केवलं विषदिग्धानां वाणानां निरयात्मनाम् ॥
कृते तव ततस्त्वां भोः पवित्रपरमप्रभोः ।
शक्त्या विनाशयाम्यद्य पातयामि ब्रवीम्यहम् ॥
मयि प्रवेशस्तु त्वं गच्छ रे मम पृष्ठतः ।
दृढ़प्रतिज्ञया त्वाञ्च दूरे निष्काशयाम्यहम् ॥
गच्छ त्वं क्रोध निरयानल मां स परः प्रभुः ।
प्रतियोद्धुं सम्मुखेन समरेण समादिशत् ॥
त्वामद्य शासनं शेषं प्रापयामि जुगुप्सितम् ।
सम्बन्धश्च तवासिन्ते पवित्रव्रतरूपिणाम् ॥
वक्षस्यहं निःक्षिपामि स्वर्गीयबलजीवितः ।
नीतः परस्य भावेन त्वां साक्षात्कृत्य सम्प्रति ॥
विध्वस्तोभव विध्वस्तो यतो जीवेयमद्विमान् ।
अद्यप्रभृति पुण्ये स्यां दिव्यधाम धरापि च ॥
साक्ष्यदानं प्रकुर्व्वीत विजयस्य ममानिशम् ।
दिव्याशिषोऽवतरन्तु निष्कृतस्य ममोपरि ॥ १२ ॥

१२। क्रोधमिति। क्रोधं लोभम् अहङ्कारं स्वार्थरागितां कामं वा यं पराजेतुम् इच्छति, तन्नाम उच्चार्य्य भर्त्सयेत् वीरत्वम् अनुवर्त्तयन् तदा चित्त एवं निराकुर्य्यात्—अहो क्रोध, त्वं मे हृदयम् अविशुद्धं मां च निरयोपमं कृतवान्, पापेन त्वया अस्थिसमूहः कालिमाङ्कितः, शोणितं च अपरिशुद्धया पूर्णम्, निःश्वसितं मम दुर्गन्धोद्गारि। त्वम् आत्मनः परेशस्य च शत्रुः असि। रे पाप पिशाच त्वं विवेकं विभ्रष्य मे प्रभुतां,

अनेन प्रार्थनेनायं कुर्य्यादस्य समापनम् ।
उद्धर्त्तः पापिनां त्वं मे सहायी भव चात्मनः ॥
तमाश्वासस्व च यच्छत्रुं पराजेतुं चमः प्रभो ।
भवेयं चिरकालाय न विधेयोऽस्य जातुचित् ॥
त्वत्कृपासाधितञ्चेमं विजयं मम चात्मनि ।
कुरु नित्यजयं त्वान्धतमसोपरि सर्व्वथा ॥
आलोकस्य भवत्तत्र गौरवं सर्व्वमस्य ते ।
जयो जयो जयो नित्यं पुत्रनाम्नस्तव प्रभो ॥ १३ ॥

इति रिपुसंहारव्रतम् ।

गतः, सदात्याचाररतः मां नित्यम् असच्चिन्ताभिः उत्पीडयति, तस्मादहं न्यायश्च आनतः प्रार्थयामि, केवलं तव विषदिग्धानां निरयात्मनां वाणानां क्षते न शान्तिः न पवित्रता । भोः, त्वां ततः पवित्रपरमप्रभोः शक्त्या अद्य विनाशयामि पातयामि । मयि अधं परेशस्तुः ब्रवीति—'रे त्वम् मम पृष्ठतः गच्छ,' अहं त्वां दृढ़प्रतिज्ञया च दूरे निष्काशयामि । रे त्वं क्रोध निरयानल, गच्छ, मां स परः प्रभुः सम्मुखेन समरेण त्वां प्रतियोद्धुं समादिशत् जुगुप्सितं तव शासनं सम्बन्धं च शेषं प्रापयामि । स्वर्गीयबलजीवितः परस्य भावेन नीतः त्वां साक्षात्कृत्य वक्षसि ते सम्प्रति पवित्रव्रतरूपिणम् असिं निक्षिपामि । विध्वस्तः विध्वस्तः भव, यतः अद्यप्रभृति जीवेयम्, पुण्ये ऋद्धिमान् स्याम् । दिव्यधाम धरा अपि च अनिशं मम विजयस्य साक्ष्यदानं प्रकुर्व्वीत, निष्कृतस्य मम उपरि दिव्याशिषः अवतरन्तु ।

१३ । अनेनेति । अनेन प्रार्थनेन अयम् अस्य समापनं कुर्य्यात्— पापीनाम् उद्धर्त्तः, त्वं मे आत्मनः सहायः भव, तम् आश्वासस्व च, यत् प्रभो, शत्रुं चिरकालाय पराजेतुं चमः भवेयम् । जातुचित् अस्य विधेयः न [भवेयम्], त्वत्कृपासाधितं च इमं विजयं मम आत्मनि च अन्ध-

चित्रसाधनव्रतम् ।

चित्रैर्महार्घं बालेभ्यो बालिकाभ्यश्च शिक्षणम् ॥ १ ॥
तैः खलु हृदये तेषां धर्म्माणि नैतिकानि च ।
सत्यानि मुद्रितान्याशु भवन्ति ह्युत्तमाः पुनः ॥
जागरितास्तथाभ्यस्ता भावाः सहजभावतः ॥ २ ॥
दशमे द्वादशे वर्षे चित्रसाधनकं व्रतम् ॥
गृह्णन्तु बालका बाला लभन्तां शिक्षणं पुनः ।
चित्रयोगेन सप्ताहं विशेषप्रतिपत्तये ॥ ३ ॥
चित्राणि सहजानि स्युरालेपनकृतानि च ।
सिद्धानि साधनैरन्यैः शुक्लैर्वा गृहचत्वरे ॥ ४ ॥

तमसोपरि सर्व्वथा आलोकस्य नित्यजयं च कुरु, अत्र सर्व्वं गौरवम् अस्य ते भवतु । प्रभो, तव पुण्यनाम्नः नित्यं जयः जयः जयः ।

इति रिपुसंहारव्रतम् ।

१। संप्रति प्रथमं बालानां बालिकानाञ्च व्रतं वक्तुमुपक्रमते चित्रैरिति । चित्रैः बालेभ्यः बालिकाभ्यः च शिक्षणं महार्घम् महामूल्यम्, अतीवमूल्यवत् ।

२। कथं मूल्यवत्तदाह तैरिति । तैः चित्रैः तेषां हृदये खलु धर्म्माणि नैतिकानि च सत्यानि आशु मुद्रितानि अङ्कितानि ; सहजभावतः पुनः उत्तमाः भावाः जागरिताः तथा अभ्यस्ताः भवन्ति ।

३। दशम इति । दशमे द्वादशे वर्षे तद्वयसि बालकाः बालाः चित्रसाधनकं व्रतं गृह्णन्तु, विशेषप्रतिपत्तये चित्रयोगेन पुनः सप्ताहं शिक्षणं लभन्ताम् ।

४। चित्राणीति । आलेपनकृतानि अन्यैः वा शुक्लैः साधनैः कठिन्यादिभिः गृहचत्वरे सिद्धानि चित्राणि सहजानि स्युः ।

माता वा ज्येष्ठया वान्यपुरन्ध्र्या साधितानि च ।
पराह्णे तानि नित्यं स्युस्तज्जातशिक्षया सह ॥ ५ ॥
शिक्षाग्रहणमेकत्र स्याद्वा तत्र पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
नवीनं वसनं माल्यं धारयेयुर्दिनेऽग्रिमे ॥ ७ ॥
उपासनागृहे माता नीताः स्युस्ते परं प्रभुम् ।
भूमिसंलग्नशीर्षेण प्रणमेयुः ससम्भ्रमम् ॥ ८ ॥
नीताः साधनभूमौ चारभेरन्नेवमेव हि ॥ ९ ॥
सर्व्वे सम्मिलिता ब्रूयुरस्तु भो गौरवं महत् ।
बालानामीश्वरायास्मै बालप्रियाय शाश्वतम् ।
दिव्याय पित्रे मात्रे च यच्छामो गौरवं वयम् ॥ १० ॥
सत्याय मङ्गलायैतद्भवेन्मे व्रतमुत्तमम् ।
मामाश्वास्तां परस्तस्यापत्यमिति वदेद्व्रती ॥ ११ ॥

५। मात्रेति। नित्यं पराह्णे तज्जातशिक्षया चित्रगतशिक्षया सह तानि चित्राणि माता वा ज्येष्ठया भगिन्या वा अन्यपुरन्ध्र्या पुरस्त्रिया वा साधितानि च स्युरिति शेषः ।

६। शिक्षेति। तत्र शिक्षाग्रहणम् एकत्र पृथक् पृथक् वा स्यात् ।

७। नवीनमिति। अग्रिमे दिने नवीनं वसनं माल्यं धारयेयुः, बाला बालिकाश्चेति शेषः ।

८। उपासनेति। ते बाला बालिकाश्च माता उपासनागृहे नीताः स्युः, ससम्भ्रमं परं प्रभुं परमेश्वरं भूमिसंलग्नशीर्षेण प्रणमेयुः ।

९। नीताइति। माता साधनभूमौ नीताः एवम् एव हि आरभेरन् च साधनमिति शेषः ।

१०। सर्व्वइति। सर्व्वैः सम्मिलिताः ब्रूयुः बालप्रियाय अस्मै बालानाम् ईश्वराय भोः शाश्वतं महत् गौरवम् अस्तु। दिव्याय स्वर्गीयाय पित्रे मात्रे च वयं गौरवं यच्छामः ।

११। सत्यायेति। मे मम सत्याय मङ्गलाय उत्तमम् एतत् व्रतं

एकाङ्कं चित्रयेन्माता प्रथमं स व्रती ततः ।
पुष्पाणि स्थापयेत्तस्योपरि ब्रूयात् परेश्वरः ॥
एको विश्वास एकश्च परिवारस्तथा पुनः ।
शास्त्रमेकं परित्राणमेकमित्यतिमोदतः ॥ १२ ॥
ध्वजं नवविधानस्य द्वितीयं चित्रमालिखेत् ।
पुष्पाणि विकिरेदुक्त्वा नवीनस्य विधेर्जयम् ॥ १३ ॥
चतुरोऽस्या महाद्वीपान् पृथ्व्याश्चित्रं तृतीयकम् ।
दर्शयद्विलिखेच्छान्तिः शुभेच्छा धरणीतले ।
ऐक्यञ्चास्तु चतुर्ष्वेव द्वीपेष्विति वदेन्मुदा ॥ १४ ॥
ततश्चान्यानि चित्राणि व्रतार्थी ह्यनुवर्त्तयन् ।
पुष्पाण्यवाकिरन्नेवं ब्रूयात्तत्र यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
धनाधारं प्रति ब्रूयात् धनात्सत्यं हि मूल्यवत् ॥ १६ ॥

भवेत् । परः परमेश्वरः मां तस्य अपत्यम् आघ्रातु इति व्रती वदेत् ।

१२ । एकाङ्कमिति । प्रथमं माता एकाङ्कं चित्रयेत् ; ततः स व्रती तस्योपरि पुष्पाणि स्थापयेत् । परेश्वरः एकः, विश्वासः च एकः, तथा परिवारः एकः, एकं पुनः शास्त्रम्, एकं परित्राणम् इति अतिमोदितः सन् ब्रूयात् ।

१३ । ध्वजमिति । ध्वजं नवविधानस्य द्वितीयं चित्रम् आलिखेत् सा चेति शेषः । नवीनस्य विधिः जयम् उक्त्वा पुष्पाणि विकिरेत् स व्रतीति शेषः, एवं सर्व्वत्र ।

१४ । चतुर इति । चतुरो महाद्वीपान् दर्शयत् अस्याः पृथ्व्याः तृतीयकं चित्रं लिखेत् । धरणीतले शान्तिः शुभेच्छा, चतुर्षु द्वीपेषु च ऐक्यम् अस्तु इति मुदा वदेत् ।

१५ । तत इति । ततः व्रतार्थी अन्यानि चित्राणि च अनुवर्त्तयन्, पुष्पाणि अवाकिरन् तत्र चित्रेषु यथाक्रमम् एवं ब्रूयात् ।

१६ । धनेति । धनाधारं प्रति ब्रूयात्—धनात् सत्यं हि मूल्यवत् ।

सूर्य्यं चन्द्रं प्रति ब्रूयात् साधुत्वं मम चोज्ज्वलम् ।
अस्तु सूर्य्यसमं प्रेमा शशीवार्द्रतरो मम ॥ १७ ॥
सरितं वीक्ष्य स ब्रूयात् वहत्वेतत्तु जीवनम् ।
दत्त्वा जनसहस्राय नित्यं जीवनजीवनम् ।
सौभाग्यञ्चाथ प्राचुर्य्यं सर्व्वतो विकिरन्महत् ॥ १८ ॥
वीक्ष्य चन्दनवृक्षञ्च गन्धसारमयं पुनः ।
ददानि च्छेदकं शत्रुं प्रति सद्गन्धमेकलम् ॥ १९ ॥
पर्व्वतं वीक्ष्य विश्वासः शिलोच्चयसमो मम ।
दृढ़ी भवतु वृत्तं मे निश्चलत्वे हिमालयः ॥ २० ॥
सा चेद्बालाधिकान्यत्र चित्राण्येतानि सन्तु च ॥ २१ ॥
ब्रूयाद्धारं समीक्ष्यैषा कण्ठं भूषयते यथा ।
हारः सतीत्वं भूयान्मे मुक्ताहारः समृद्धिमान् ॥ २२ ॥
कङ्कणं वीक्ष्य भूयान्मे दानं हीरककङ्कणम् ॥ २३ ॥

१७। सूर्य्यमिति। सूर्य्यं चन्द्रं प्रति ब्रूयात्—मम साधुत्वं सूर्य्यसमम् उज्ज्वलम् अस्तु, मम प्रेमा शशी इव आर्द्रतरः।

१८। सरितमिति। स व्रतार्थी सरितं वीक्ष्य ब्रूयात्—मम एतत् जीवनन्तु जनसहस्राय नित्यं जीवनजीवनं जीवनवारि दत्त्वा सौभाग्यञ्च अथ महत् प्राचुर्य्यं सर्व्वतो विकिरत् वहतु।

१९। वीक्ष्येति। चन्दनवृक्षञ्च वीक्ष्य—गन्धसारमयं चन्दनतरुसमं पुनः छेदकं शत्रुं प्रति एकलं सद्गन्धं ददानि।

२०। पर्व्वतमिति। पर्व्वतं वीक्ष्य—शिलोच्चयसमः मम विश्वासः दृढ़ः भवतु, मे मम वृत्तं निश्चलत्वे हिमालयः भवत्विति शेषः।

२१। सेति। सा व्रतार्थिनी बाला चेत् अत्र एतानि अधिकानि चित्राणि सन्तु च।

२२। हार इति। एषा बाला हारं समीक्ष्य ब्रूयात्—यथा हारः कण्ठं भूषयते, तथा सतीत्वं मे समृद्धिमान् मुक्ताहारः भूयात्।

२३। कङ्कणमिति। कङ्कणं वीक्ष्य—दानं मे मम हीरककङ्कणं भूयात्।

अवगुण्ठनमालोक्य भूयाद्गीरवगुण्ठनम् ॥ २४ ॥
नमस्कृत्य ततो ब्रूयात् व्रतं ह्येतन्महत्तमम् ।
इदं करोतु फलवत् प्रभुरस्माकमीश्वरः ॥ २५ ॥
ततश्चित्राणि धौतानि कुर्व्वीतैवं पुनः पुनः ।
सप्ताहं विलिखेद्भूमौ ब्रूयुश्चैवं व्रतार्थिनः ॥ २६ ॥
शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति ब्रूयादन्तेऽन्तिमे दिने ॥२७॥
भोजयेत् स तु बन्धूंश्च तथा तत्सहयोगिनः ।
पतत्त्रिपशुकीटेभ्यो दद्याद्भोजनवस्तु च ॥ २८ ॥

इति चित्रसाधनव्रतम् ।

---

२४ । अवगुण्ठनमिति । अवगुण्ठनमालोक्य—स्त्रीः मे अवगुण्ठनं भूयात् ।

२५ । नमस्कृत्येति । व्रतार्थी ततः नमस्कृत्य ब्रूयात्—एतत् हि व्रतं महत्तमम् । अस्माकं प्रभुः ईश्वरः इदं व्रतं फलवत् करोतु ।

२६ । तत इति । ततः अनुष्ठानानन्तरं चित्राणि धौतानि कुर्व्वीत । एवं पुनः पुनः सप्ताहं चित्राणि भूमौ विलिखेत्, व्रतार्थिनः च एवं ब्रूयुः ।

२७ । शान्तिरिति । अन्तिमे दिने अन्ते व्रतान्ते शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति व्रतार्थी ब्रूयात् ।

२८ । भोजयेदिति । बन्धून् च तथा सहयोगिनः स व्रतार्थी भोजयेत्, पतत्त्रिपशुकीटेभ्यो भोजनवस्तु च दद्यात् ।

इति चित्रसाधनव्रतम् ।

आध्यात्मिकोद्वाहः ।

परात्मना पतिः पत्नी सख्ये पुण्यतमे यदा ।
आहूतौ प्रेरितौ दिव्ये राज्ये परिणयं पुनः ॥
साधयितुं निदेशानुगामिनावविलम्बितौ ।
आयोजनानि तौ कुर्व्वीयातां संहृष्टमानसौ ॥ १ ॥
यदोदवहतां पूर्व्वमसम्पूर्णेन चांशतः ।
आसीत्तद्बन्धनं तस्मात् पूर्णं भवतु सम्प्रति ॥ २ ॥
सखित्वमेतयोरासील्लोकेऽस्मिन्नधुना पुनः ।
भविता तच्चिरस्थायि दिव्यधाम्नि सुखालये ॥ ३ ॥
किमर्थोऽयं विवाहो वा भोगासक्तोऽस्य चोत्तरे ।
ब्रूते सन्तानजननहेतोः संवर्द्धनाय च ।
पार्थिवस्य सुखस्याच लाभाय च तयोः पुनः ॥ ४ ॥
न तथा संहिता दिव्या ब्रूते पत्नीं पतिं पुनः ।
स्वर्गराज्यार्थमेवात्र विनेतुं स विधिः स्मृतः ॥ ५ ॥

१ । सम्प्रत्याध्यात्मिकोद्वाहं प्रवक्तुमुपक्रमते परात्मनेति । पतिः पत्नी च यदा पुण्यतमे सख्ये परात्मना आहूतौ प्रेरितौ, अविलम्बितौ निदेशानुगामिनौ तौ दिव्ये राज्ये पुनः परिणयं साधयितुं संहृष्टमनसौ सन्तौ आयोजनानि कुर्व्वीयाताम् ।

२ । यदेति । पूर्व्वं यदा तौ उदवहतां, तद्बन्धनम् असम्पूर्णेन अंशतश्च आसीत् । तस्मात् सम्प्रति पूर्णं भवतु ।

३ । सखित्वमिति । अस्मिन् लोके एतयोः सखित्वम् आसीत्, अधुना पुनः तत् सुखालये दिव्यधाम्नि चिरस्थायि भविता ।

४ । किमर्थं इति । किमर्थः वा अयं विवाहः ? अस्य चोत्तरे भोगासक्ताः ब्रूते—सन्तानजननहेतोः, पार्थिवस्य सुखस्य च वर्द्धनाय, अथ पुनः तयोः लाभाय च ।

५ । नेति । न तथा दिव्या संहिता ब्रूते । स विधिः विवाहविधिः पतिं पत्नीं पुनः अत्र स्वर्गराज्यार्थम् एव विनेतुं स्मृतः ।

विवाहितौ पुनस्तस्माद्विवहेतां परस्परम्।
सख्यं पार्थिवमेवं यद्दिव्यमाध्यात्मिकं भवेत्॥ ६॥
आध्यात्मिकविवाहस्य योग्यः कालोऽत्र सम्मतः।
चत्वारिंशं समारभ्य यावत्पञ्चाशवत्सरम्॥ ७॥
औह्यन्त भारा जीवनस्यापाद्यन्त च तानि च।
प्रधानानि च कर्त्तव्यान्यावासः शृङ्खलायितः॥
अन्वभूयत संसारस्यानन्दः शोक एव च।
दाम्पत्यं पार्थिवञ्चोपाभुज्यतातिप्रमाणतः॥ ८॥
अधिकारं चिन्तयेतामात्मनोरौपयामिकम्।
कर्त्तव्यानि च हर्षांश्च शाश्वतानिह सम्प्रति॥ ९॥
ध्यानेऽध्ययने चात्मानुसन्धाने संयमे समम्।
युञ्ज्येत प्रार्थने ताभ्यां प्रास्तुतं दिवसच्चयम्॥ १०॥

६। विवाहिताविति। तस्मात् विवाहितौ पुनः परस्परं विवहेताम्, यत् एवं पार्थिवं सख्यं दिव्यम् आध्यात्मिकं भवेत्।

७। चत्वारिंशमिति। चत्वारिंशं समारभ्य पञ्चाशवत्सरं यावत् अत्र आध्यात्मिकविवाहस्य योग्यः कालः सम्मतः।

८। औह्यन्तेति। जीवनस्य भाराः औह्यन्त, तानि प्रधानानि च कर्त्तव्यानि आपाद्यन्त, आवासः शृङ्खलायितः, संसारस्य आनन्दः शोकः एव च अन्वभूयत, पार्थिवं दाम्पत्यञ्च अतिप्रमाणतः उपाभुज्यत।

९। अधिकारमिति। सम्प्रति इह आत्मनोः औपयामिकम् अधिकारं कर्त्तव्यानि शाश्वतान् हर्षान् च चिन्तयेताम्।

१०। ध्यान इति। ध्याने अध्ययने आत्मानुसन्धाने संयमे समम् एकत्र प्रार्थने च [illegible]ती प्रास्तुतिकदिनचयं ताभ्यां युञ्ज्येत।

चतुर्थे दिवसे चाभिषेकान्ते वसनन्तु तौ ।
बिभ्राणौ गैरिकं नूत्नं कुर्व्वीयातां ह्युपासनाम् ॥ ११ ॥
उपासनागृहे नित्योपासनायाः समापने ।
सम्मुखीनावुपविष्टौ नूतनासनयोस्तदा ॥ १२ ॥
पतिर्ब्रूयात् स पत्नीञ्चावामावां सम्मिलिताविह ।
समाधातुं प्रभोरग्रे दिव्यधाम्नि पुरोधसः ॥
अमराणाञ्च साक्षित्वेनोद्वाहं दिव्यमावयोः ।
प्रभुर्धन्य इति सा च ॐ तथास्त्विति सान्तिमम् ॥ १३।१४॥
संसारस्यास्य बहुलाः परीक्षा विपदः पुनः ।
शोकञ्चानन्दमाभीक्ष्णं भुक्तवन्तौ परिश्रमम् ॥
कृतवन्तावुभे दुःखं सुखं जीवनवर्त्मनि ।
सदानुभूतवन्तौ च हृदयेन करेण च ॥
प्रभुं सेवितवन्तौ च दासदासीसमौ पुनः ।
अधुना प्रभुरावां स सेवानन्दोच्चसंस्थितौ ॥
समाह्वयति चोद्वाहं प्रापयितुन्तु पूर्णताम् ।
दिशत्यसौ विदेहात्मनित्यसम्मिलनेन च ॥
पुण्यव्रतग्रहेणाद्य दम्पत्योरात्मरूपिणोः ।
भवितारौ पुण्यराज्ये तस्य दासौ चिरन्तनौ ॥

११ । चतुर्थ इति । चतुर्थे दिवसे च अभिषेकान्ते तौ दम्पती गैरिकं नूत्नं वसनन्तु बिभ्राणौ उपासनां हि कुर्व्वीयाताम् ।

१२ । उपासनेति । उपासनागृहे नित्योपासनायाः समापने तदा नूतनासनयोः सम्मुखीनौ उपविष्टौ भवेतामिति शेषः ।

१३।१४ । पतिरिति । अद्य आवां पुरोधसः प्रभोः अग्रे अमराणां साक्षित्वेन दिवि आवयोः दिव्यम् उत्तमम् उद्वाहं समापयितुं सम्मिलितौ ; प्रभुः धन्यः इति पतिः पत्नीञ्च ब्रुवीत । सा च पत्नी—ओं तथा अस्तु इति सान्तिमं प्रभुर्धन्य इति ।

एकस्मिन् त्रितयं यत्र योगेनोच्चतमेन हि ।
किमस्मिन् प्रस्तुतासि त्वं व्रते गुरुतरे प्रिये ॥ १५ ॥
प्रस्तुतास्मि प्रभोराज्ञां शीर्षे धारयितुं पुनः ।
दुर्बलाहं गुरुतरं व्रतं सोऽस्तु सहायकः ॥ १६ ॥
शक्तिमान् स प्रभुर्नित्यमावयोरात्मनोरिह ।
सहायोऽस्तु बलं तेज आलोकं विदधातु सौम् ॥ १७।१८ ॥
सप्ताहन्तु विनिर्दिष्टं व्रतं शुद्धतमन्त्विदम् ।
नूत्नं द्रढ़यितुं ग्रन्थिं सप्ताहमिदमुत्तमम् ॥
प्रार्थिभावेन विश्वस्तत्वेनातोऽतिविनयेन च । ·
सम्पादयावार्पणेन, सा तथास्त्विति भाषते ॥ १९।२० ॥

१५। संसारस्येति। संसारस्य परीक्षाः विपदः भ्रमम् अनुभूताः, आभीक्ष्ण्यं शोकम् आनन्दञ्च भुक्तवन्तौ, परिश्रमं कृतवन्तौ, उभौ जीवनवर्त्मनि सुखं दुःखं सदा अनुभूतवन्तौ च, हृदयेन धैर्येण च दासदासीसमौ पुनः प्रभुं सेवितवन्तौ, अधुना स प्रभुः सेवानन्दोच्चसंस्थतौ समाह्वयति, उद्वाहं पूर्णतां प्रापयितुं विदेहात्मनित्यसम्मिलनेन आत्मरूपिणोः दम्पत्योः पुण्यव्रतग्रहणाय च अस्मौ दिशति। तस्य पुण्यराज्ये चिरन्तनौ दासौ भवितारौ, यत्र उच्चतमेन हि योगेन एकस्मिन् त्रितयम्। प्रिये, गुरुतरे अस्मिन् व्रते किं त्वं प्रस्तुता असि।

१६। प्रस्तुतेति। प्रभोः आज्ञां पुनः शीर्षे धारयितुं प्रस्तुता अस्मि, अहं दुर्बला, व्रतं गुरुतरम्, सः सहायकः अस्तु।

१७।१८। शक्तिमानिति। शक्तिमान् सः प्रभुः नित्यम् इह आवयोः आत्मनोः सहायः अस्तु, बलं तेजः आलोकं विदधातु। सा पत्नी—ओम्।

१९।२०। सप्ताहमिति। इदं शुद्धतमं गम्भीरं व्रतन्तु सम्पादयितुम्, नूत्नं वैवाहिकं ग्रन्थिं पुनः द्रढ़यितुं सप्ताहन्तु विनिर्दिष्टम्। अतः सप्ताहम् इदम् उत्तमं व्रतं प्रार्थिभावेन विश्वस्तत्वेन अतिविनयेन अर्पणेन च सम्पादयाव। सा पत्नी भाषते—तथा अस्तु इति।

देहि दक्षकरं मह्यं कन्ये दासि परिश्रितु:।
पुष्पमाल्येन बध्नामि प्रेमग्रन्थिन्तु शाश्वतम्।
आत्मयोगस्य लक्ष्मेव करयो: सा तथास्त्विति ॥ २१।२२ ॥
प्रेमग्रन्थिरयं चेत् स्यात् सत्यात्मबन्धनन्तदा।
अस्येह नित्ययोगस्य भित्तिभूमि: समर्पिता ॥
कालेऽद्यावां विवहावो नित्यकालाय तु प्रिये।
भूमौ सम्मिलितावद्य द्रष्टारौ तत्पुनर्दिवि ॥ २३ ॥
आशां बिभर्म्मि विश्वासं कुर्म्मेएवं तत्तथास्त्विति ॥ २४ ॥
गृहाण गैरिकं वस्त्रमेकतन्त्रीं तथासनम्।
श्लोकानां सङ्ग्रहञ्चेममहो त्वं सहगामिनि ॥
ध्वजं नवविधानस्य विश्वस्ता राजभक्तित:।
प्रणतास्मै चिरं भूया:, गृह्णामि श्रद्धयेति सा ॥२५।२६॥
विज्ञेय एष आदेश: प्रभोर्यद्धृदयं करम्।
आवां विशुद्धं रक्षाव: क्रोधं गर्व्वञ्च भोगिताम् ॥

२१।२२। देहीति। हे परिश्रितु: कन्ये दासि, दक्षकरं मह्यं देहि, आत्मयोगस्य लक्ष्म इव करयो: शाश्वतं प्रेमग्रन्थिन्तु पुष्पमाल्येन बध्नामि। सा पत्नी—तथा अस्तु इति।

२३। प्रेमग्रन्थिरिति। चेत् अयं प्रेमग्रन्थि: सत्यात्मबन्धनं स्यात्, तदा इह अस्य नित्ययोगस्य भित्तिभूमि: समर्पिता। अद्य, प्रिये, आवां नित्यकालाय तु विवहाव:। अद्य भूमौ सम्मिलितौ, तत् पुन: दिवि द्रष्टारौ।

२४। पत्नी प्रत्युत्तरयति आशामिति। आशां बिभर्म्मि एवं विश्वासं कुर्म्मि करोमि तथा अस्तु इति पत्नी भाषते इति शेष:।

२५।२६। गृहाणेति। अहो सहगामिनि, त्वं गैरिकं वस्त्रम्, एकतन्त्रीम्, आसनम्, तथा इमं श्लोकानां संग्रहं नवविधानस्य ध्वजञ्च गृहाण। विश्वस्ता अस्मै राजभक्तित: चिरं प्रणता भूया:। सा पत्नी – श्रद्धया गृह्णामि इति भाषते इति शेष:।

संसारासक्तिं जह्विवो भवावो वर्द्धितौ पुनः।
विश्वासे साधुतायाञ्च प्रेम्णि भक्तावकिञ्चनौ॥
दीनाय दानं यच्छावः शमयावोऽस्य यन्त्रणाम्।
प्रार्थनाध्ययनध्यानालापसद्विनयैरिह॥
सहसाधकवत्तस्मिन् प्रविशावः क्रमादहो।
आवाभ्यामीश्वरेणाथ योगे यः पूर्णता पुनः॥
भक्तेः सर्व्वविधायाश्च निखिलस्य सुखस्य च।
आशास्तां मिलनं पुण्यं करोतु सुखितं परः॥ २७॥
ओमित्युक्त्वा ततः साध्वी चानुमन्येत तद्वचः॥ २८॥
पतिरेवं प्रार्थयेत—योगेश योगबन्धनैः।
आत्मानौ नौ बधानाथ पत्न्यामसानि सा तथा॥
मयि चोभे त्वयि प्राप्तौ शान्तिमैक्यं चिरन्तनम्।
पवित्रौ कुरु नौ रक्ष चाविशुद्धेरमङ्गलात्॥
संसारादुद्धर त्वं नौ लोके ज्योतिर्म्मये प्रभो।
मधुरेण च योगेन पूर्णानन्देन सङ्गतौ॥ २९॥

२७। विशेय इति। प्रभोः एष आदेशः विज्ञेयः यत् आवां हृदयं करं विशुद्धं रक्षावः, क्रोधं गर्व्वं भोगितां संसारासक्तिञ्च जह्विवः, विश्वासे साधुतायां प्रेम्णि भक्तौ च पुनः वर्द्धितौ भवावः, अकिञ्चनौ दीनाय दानं यच्छावः, अस्य यन्त्रणां शमयावः। अहो आवाभ्याम् ईश्वरेण च तस्मिन् योगे सहसाधकवत् क्रमात् प्रविशावः, यः पुनः सर्व्वविधायाः भक्तेः निखिलस्य सुखस्य च पूर्णता। परः पुण्यं मिलनम् आशास्ताम्, सुखितं करोतु।

२८। ओमिति। ततः साध्वी च ओम् इति उक्त्वा तत् वचः अनुमन्येत।

२९। पतिरिति। एवं पतिः प्रार्थयेत—हे योगेश, योगबन्धनैः नौ आत्मानौ बधान, अथ पत्न्याम् असानि, सा तथा मयि (अस्तु), चिरन्तनम् ऐक्यं शान्तिं प्राप्तौ उभे च त्वयि (स्याम्)। कुरु नौ पवित्रौ, रक्ष च अविशुद्धेः अमङ्गलात्, मधुरेण योगेन पूर्णानन्देन च सङ्गतौ नौ, प्रभो, संसारात् ज्योतिर्म्मये लोके उद्धर।

ततः पतिश्च पत्नी च प्रणमेद्भक्तिभावतः ।
प्रोच्य धन्यश्चिरानन्द आत्मनोर्नौ परोऽस्त्विति ॥ ३० ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

सप्ताहन्तु पतिः पत्नी चैकतन्त्र्या परप्रभोः ।
गायेतां पुण्यनामानि योगाभ्यासरतौ पुनः ॥
प्रार्थयेतां प्रतिदिनं पठेतां पावनीः श्रुतीः ।
आलपेतां सुगम्भीराध्यात्मसद्विषयेषु च ॥
यच्छेतां दानमागारसत्त्वांस्तान् ह्यशनं पुनः ।
आशयेतां शकुन्तांश्च सिञ्चेतां पादपांस्तथा ॥
नूतनानि च पुष्पाणि चिनुयातां पराय च ।
एकैकशः खादयेतां सेवेयातां दिनं दिनम् ।
दद्यातां मण्डलीज्येष्ठानुपहारांश्च शोभनान् ॥ ३१ ॥

इत्यध्यात्मोद्वाहः ।

---

३० । तत इति । ततः पतिः च पत्नी च आत्मनोः नौ चिरानन्दः परः धन्यः अस्तु इति प्रोच्य भक्तिभावतः प्रणमेत् ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

३१ । सप्ताहमिति । पतिः पत्नी च सप्ताहन्तु योगाभ्यासरतौ परप्रभोः पुण्यनामानि एकतन्त्र्या गायेतां, प्रार्थयेतां पुनः । प्रतिदिनं पावनीः श्रुतीः पठेतां, सुगम्भीराध्यात्मसद्विषयेषु च आलपेताम् । दानं यच्छेताम्, तान् हि पुनः अगारसत्त्वान् शकुन्तान् च अशनम् आशयेताम्, तथा पादपान् सिञ्चेताम्. पराय परमेश्वराय च नूतनानि पुष्पाणि चिनुयाताम् । दिनं दिनं मण्डलीज्येष्ठान् च एकैकशः खादयेतां सेवेयाताम् । शोभनान् उपहारान् च यच्छेतां तेभ्य इति शेषः ।

इत्यध्यात्मोद्वाहः ।

कौमारव्रतम्।

व्रतार्थी प्रार्थयन्नेवं प्रतिजानीत सम्भ्रमात् ॥ १ ॥

शक्तिमन्नीश्वरेहास्मि त्वदाह्वानेन चागतः।
त्वत्सन्निधौ ग्रहीतुं तद्व्रतं कौमारकं प्रभो ॥
तवेच्छानुग्रहश्चेन्न दीक्षितो दारकर्म्मणि।
भवेयं खलु रक्षेयं दूरे मां नित्यमेव हि ॥
उद्वेगतः परीक्षातो भोगादस्य प्रलोभनात्।
संसारस्य जीवनं मे समग्रं तव कर्म्मणि ॥
अर्पयामीति सर्व्वा मे दैहिकीर्वासनास्तथा।
सांसारिकीः प्रवृत्तीश्च बलिं कृत्वा तवान्तिके ॥
तवाज्ञामनुगच्छामि समग्रेण हृदा विभो।
अमुके दिवसे मासि वर्षेऽद्य तव सन्निधौ ॥
पवित्रे परिग्रहामि साक्षित्वेन व्रतन्त्विदम्।
सत्यस्य ननु कौमारं प्रतिजानीय रक्षितुम् ॥
भावेनातिगभीरेण नियमानस्य नित्यदा।
यावज्जीवं हि सङ्कल्पाव्यभिचारानले पुनः ॥
पुण्येऽद्य दैहिकान् सांसारिकानैन्द्रियकानिह।
सर्व्वान् दहामि भावांश्चात्मानं शुद्धं समर्पये ॥
हितैषणायै देशस्य दानायोपासनाय च।
अनुग्रहो मुक्तिदस्ते मां रक्षतु सदा प्रभो ॥
वर्त्मन्यव्यभिचारस्य ऋजौ त्रायस्व मां सदा।
हावकुहकजालेभ्यः स्त्रीसंस्त्योश्चिरं यतः ॥

१। कौमारव्रतमाह व्रतार्थीति। व्रतार्थी एवं सम्भ्रमात् प्रार्थयन् प्रतिजानीत।

सङ्घस्य मम पुख्यस्य पताकां प्रति चान्वहम् ।
राजभक्तिं वर्द्धयं ते विवहन्तु विवाहिताः ॥
भवन्त्वन्येऽत्र रचाणि विशेषन्ते निदेशनम् ।
शाश्वतं गौरवञ्चास्तु तव नाम्नो महत्तमम् ॥ २ ॥

इति कौमारव्रतम् ।

---

२ । प्रार्थनामाह शक्तिमन्निति । हे शक्तिमन् ईश्वर, त्वदाह्वानेन त्वत्सन्निधौ कौमारकं तत् व्रतं गृहीतुम् इह च आगतः अस्मि । दारकर्म्मणि न दीक्षितः भवेयम्, नित्यम् एव हि मां खलु अस्य संसारस्य उद्वेगतः, परीक्षातः भोगात् प्रलोभनात् दूरे रक्षेयम्, तत् मे समग्रं जीवनं तव कर्म्मणि अर्पयामि इति चेत् तव इच्छा अनुग्रहः च, सर्व्वाः मे दैहिकीः वासनाः तथा सांसारिकीः प्रवृत्तीः च तव अन्तिके बलिं कृत्वा, हे विभो, समर्पेण हृदा तव आज्ञाम् अनुगच्छामि । अमुके दिवसे, अमुके मासि, अमुके वर्षे अद्य तव पवित्रे सन्निधौ सत्यस्य साक्षित्वेन इदं कौमारं व्रतम् परिग्रह्णामि, अतिगभीरेण भावेन यावज्जीवं हि अस्य सङ्घस्य नियमान् नित्यदा सुरक्षितुं प्रतिजानीय । पुण्ये अव्यभिचारानले पुनः अद्य इह दैहिकान् सांसारिकान् ऐन्द्रियकान् सर्व्वान् भावान् दहामि ; शुद्धम् आत्मानञ्च देशस्य हितैषणायै दानाय उपासनाय च समर्पये । प्रभो, सुकिदः ते अनुग्रहः सदा माम् अव्यभिचारस्य स्तनौ वर्त्मनि रक्षतु । मां चिरं स्त्रीसंसक्त्योः हावकुहकजालेभ्यः त्रायस्व, यतः पुख्यस्य मम सङ्घस्य पताकां प्रति च अन्वहम् राजभक्तिं वर्द्धयम् । अन्ये ते विवहन्तु विवाहिताः भवन्तु, विशेषं ते निर्देशनम् अत्र अहं रक्षामि । तव नाम्नः महत्तमं शाश्वतञ्च गौरवम् अस्तु ।

इति कौमारव्रतम् ।

वैधव्यव्रतम् ।

असहाया परित्यक्ता सान्त्वनासुखवर्ज्जिता ।
विधवा दुःखिनीयं ते चरणे पतिता पितः ॥
करुणामय शान्तिञ्च शुद्धिमन्विष्यतीह ते ।
अनुग्रहात् पतिर्यातो लोके श्रेष्ठतमे मम ॥
तस्मिन् विभो विनष्टानि सर्व्वाणि चैहिकानि मे ।
सम्यक्सहायहीनाहं शरणं यामि ते प्रभो ।
आशानिबद्धहृदया त्वयि दीनदशां गता ॥
विधवायाः सुहृत्तस्याः पते त्वत्सन्निधावहम् ।
ग्रहीतुं व्रतमायामि निर्द्दिष्टं मे त्वया हि यत् ॥
पतिर्मम गतो नाथ लोकादस्मात् सुखं स तु ।
लोके श्रेष्ठतमे भूतिं प्राप्नोत्वानन्दसञ्चयम् ॥
त्वयि नित्यञ्च पत्नी च तस्याहं वाञ्छतो यदि ।
विच्छिन्नात्मनि संयुक्ता वसानि शाश्वतीः समाः ॥
कृपां कुरु प्रभो यस्त्वां पतिं सत्यं विजानती ।
विश्वस्तताञ्च प्रेमाणं तुभ्यं सर्व्वं समर्पये ॥
कुरु मां तव नित्याय कालाय परमप्रभो ।
अमुके दिवसे मासि वर्षेऽद्य तव सन्निधौ ॥
पवित्रे परिगृह्णामि व्रतं वैधव्यसम्मतम् ।
नाहं पुनर्विवहामि द्वितीयं जातु नो पतिम् ॥
स्वीकरोमि मङ्गलेदं जीवनं मम सम्प्रति ।
विधवाया भवत्वेव चिरं भोगादिवर्ज्जितम् ॥

आत्मत्यागि दैहिकाभिलाषहीनं क्षमान्वितम् ।
प्रणतं ध्यानशीलञ्च विनीतं नितरां पुनः ॥
उपासनाप्रधानञ्च प्रभो त्वत्सेवने रतम् ।
एवं मे जीवनं भूयात्तवानुकम्पया भृशम् ॥
आशिषि मम चान्येषां गौरवं महदस्तु भोः ।
अस्या मण्डल्यां नूनायाः परेशाय प्रियाय ते ॥ १ ॥

इति वैधव्यव्रतम् ।

---

१ । वैधव्यव्रतमाह असहायेति । असहाया परित्यक्ता सान्त्वनासुखवर्ज्जिता इयं दुःखिनी विधवा, पितः करुणामय, चरणे ते पतिता ; इह ते अनुग्रहात् शुद्धिं शान्तिञ्च अन्विष्यति । मम पतिः श्रेष्ठतमे लोके यातः, तस्मिन् मे, विभो, ऐहिकानि सर्व्वाणि विनष्टानि । सम्यक् सहायहीना, प्रभो, दीनदशां गता अहं त्वयि आशानिबद्धहृदया शरणं ते यामि । हे विधवायाः सुहृत् तस्याः पते, यत् व्रतं हि त्वया निर्द्दिष्टं तत् ग्रहीतुं त्वत्सन्निधौ अहम् आयामि । नाथ, मम पतिः अस्मात् लोकात् गतः, स तु श्रेष्ठतमे लोके भूतिं नित्यं सुखम् आनन्दसञ्चयञ्च त्वयि प्राप्नोतु । तस्य अहं पत्नी यदिच बाह्यतः विच्छिन्ना, शाश्वतीः समाः आत्मनि संयुक्ता वसानि । प्रभो, कृपां कुरु, यत् त्वां सत्यं पतिं विजानती विश्वस्तां सर्व्वं प्रेमाणञ्च तुभ्यं समर्पये । परमप्रभो, नित्याय कालाय मां तव कुरु । अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे, अद्य पवित्रे तव सन्निधौ वैधव्यसम्मतं व्रतं परिग्रह्णामि । न अहं पुनः विवहामि, द्वितीयं पतिं जातु नो स्वीकरोमि । हे मङ्गल, चिरं भोगादिवर्ज्जितम् आत्मत्यागि देहिकाभिलाषहीनं क्षमान्वितं प्रणतं ध्यानशीलं विनीतं नितरां पुनः उपासनाप्रधानं त्वत्सेवने रतञ्च विधवायाः एव जीवनं भवतु । एवं मे जीवनं भृशं तव अनुकम्पया मम अन्येषाञ्च आशिषि भूयात् । भोः अस्याः नूनायाः मण्डल्याः प्रियाय परेशाय ते महत् गौरवम् अस्तु ।

इति वैधव्यव्रतम् ।

साधकव्रतम् ।

सांसारिकत्वरीधाय प्रति त्वां हृदयस्य च ।
आभिमुख्याय मेऽनल्पकरुणावशतः प्रभो ॥
आनीतवान् पापिनं मां पवित्रवेदिसन्निधौ ।
यतोऽहं परिगृह्णीयां व्रतन्त्विदमुपस्थितम् ॥
एषा तवेच्छा यन्नाहं संसारिजनवत्पितः ।
यापयामि दिनान्यत्र सेविष्ये त्वान्तु केवलम् ॥
प्रीणयामि च तेषु त्वां जना ये तव नित्यदा ।
अमुके दिवसे मासि वर्षेऽद्य तव सन्निधौ ॥
पवित्रं प्रतिगृह्णामि साधकानां व्रतन्त्विदम् ।
अनेन मां निबध्नामि भक्त्यभ्यासे च संयमे ॥
सेवायै पुण्यमण्डल्या नवीनस्य विधेः पुनः ।
यथाशक्ति सहायो मे भव त्राता पिता मम ॥ १ ॥

इति साधकव्रतम् ।

---

१ । अधुना साधकव्रतमाह सांसारिकत्वेति । सांसारिकत्वरीधाय त्वां प्रति मे हृदयस्य च आभिमुख्याय, प्रभो, अनल्पकरुणावशतः पापिनं मां पवित्रवेदिसन्निधौ आनीतवान्, यतः अहम् इदम् उपस्थितं व्रतं परिगृह्णीयाम् । पितः, एषा तव इच्छा, यत् न अहम् अत्र संसारिजनवत् दिनानि यापयामि ; ये तव जनाः नित्यदा केवलं त्वां तु सेवन्ते प्रीणयन्ति च, तेषु त्वाम् । अद्य अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे पवित्रं साधकानाम् इदं व्रतं प्रतिगृह्णामि । भक्त्यभ्यासे० संयमे यथाशक्ति नवीनस्य विधेः पुण्यमण्डल्याः सेवायै च पुनः माम् अनेन निबध्नामि, मम त्राता पिता मे सहायः भव ।

इति साधकव्रतम् ।

गृहस्थविरागिणां व्रतम् ।

उपासनान्ते कुर्व्वीत प्रतिज्ञानञ्च प्रार्थनम् ॥ १ ॥
यत्र सङ्घे समाहूतो गुरूण्यायासवन्ति च ।
तत् कृत्यानि प्रभो इच्छा तवैतत् व्रतमुत्तमम् ॥
अतो गृह्णामि तन्मूर्धा त्वन्निदेशं वहामि च ।
परात्मनस्ते शक्तौ च निर्भरं स्थापयाम्यहम् ॥
वैराग्यस्य गृहस्थस्य कृत्यस्यैक्यसमापनम् ।
नाहं जाने दुर्बलं मे चित्तं भीतं हि चिन्तया ॥
आत्मत्यागं बलं दैन्यं विनयञ्च प्रभो स्वयम् ।
वितर त्वं यथाहं स्यां संसार्य्यपि विरागिवत् ॥
यापयितुं दिनान्यत्र त्वत्कृपालेशतः क्षमः ।
अमुके दिवसे मासि वर्षे पुण्यतमं व्रतम् ॥
विरागिणां गृहस्थानां गृह्णामि तव सन्निधौ ।
प्रतिजानामि नियमानादेशानस्य रक्षितुम् ॥
उपार्जितानि सर्व्वाणि धनान्यत्र विधेरितः ।
मण्डल्यां हि नवीनस्य सर्व्वथा निक्षिपाम्यहम् ॥
तन्निदेशात् समाजस्य परिवारस्य च प्रभो ।
व्येमि तानि मङ्गलाय मदीयां हि रुचिन्तथा ॥
अभिलाषं परित्यज्य नर्णं जातु करोम्यहम् ।
क्षमतां समतिक्रम्य निष्कृतेरस्य जातुचित् ॥

१ । सम्प्रति गृहस्थविरागिणां व्रतं वक्तुमुपक्रमते उपासनान्त इति । उपासनान्ते प्रार्थनं प्रतिज्ञानञ्च कुर्व्वीत ।

त्वद्दानानि समस्तानि गृह्णाम्यत्र कृतज्ञवत् ।
सम्भ्रमेष्वस्य मोदेषु संसारस्य बलेन ते ॥
सम्पादयामि दैन्यस्य व्रतं नित्यं समाहितः ।
अतस्त्वं मे सहायः स्या आशिषा योजय प्रभो ॥ २ ॥

इति गृहस्थविरागिणां व्रतम् ।

२। प्रार्थनं प्रतिज्ञानञ्चाह यथेति। अत्र सहे, प्रभो, समाहृतः तत्कृत्यानि गुरूणि आयासवन्ति च। तव दृष्टौ एतत् व्रतम् उत्तमम्। अतः अहं तत् गृह्णामि, मूर्ध्ना च त्वन्निदेशं वहामि, परात्मनः ते भक्तौ च निर्भरं स्थापयामि। वैराग्यस्य गृहस्थस्य कृत्यस्य च ऐक्यसमापनं न अहं जाने, चित्तं मे दुर्बलं, चिन्तया हि भीतम्। वितर, प्रभो, स्वयम् आत्मत्यागं बलं दैन्यं विनयञ्च, यथा अहं त्वत्कृपालेशतः संसारी अपि विरागिवत् दिनानि अत्र यापयितुं, नाथ, क्षमः स्याम्। अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे विरागिणां गृहस्थानां पुण्यतमं व्रतं तव सन्निधौ गृह्णामि, अस्य नियमान् आदेशान् रक्षितुं प्रतिजानामि। इतः सर्व्वाणि उपार्ज्जितानि धनानि नवीनस्य विधेः मण्डल्यां सर्व्वथाप्यहम् अत्र निक्षिपामि। मदीयां रुचिं तथा अभिलाषं परित्यज्य तन्निदेशात् समाजस्य परिवारस्य च मङ्गलाय, प्रभो, तानि व्येमि। न अहम् ऋणम्, अस्य निष्कृतेः क्षमतां समतिक्रम्य, जातुचित् करोमि। समस्तानि त्वद्दानानि अत्र कृतज्ञवत् गृह्णामि। अस्य संसारस्य सम्भ्रमेषु मोदेषु बलेन ते नित्यं समाहितः दैन्यस्य व्रतं सम्पादयामि। अतः त्वं, प्रभो, सहायः स्याः, आशिषा योजय।

इति गृहस्थविरागिणां व्रतम्।

प्रचारकव्रतम् ।

वर्षेऽतीते परीक्षार्थं शिक्षार्थं विनियोजिते ।
आचार्य्यसन्निधौ तावदानयेत्तं व्रतार्थिनम् ।
एकस्तत्सङ्घसम्पर्की ब्रुवन्नेवंससम्भ्रमम् ॥ १ ॥
अयं ब्रवीति सङ्घेऽस्मिन् प्रचारकगणस्य तु ।
प्रवेष्टुं प्रेरितः पुण्यमयेन परमात्मना ॥
उपनयामि मण्डल्यास्तस्मात्तव च सन्निधौ ।
आर्य्य त्वं व्रतमस्मै च पुण्यं यच्छेति प्रार्थये ॥ २ ॥
पृच्छत्याचार्य्य एवं तमुत्तरं स प्रयच्छति ।
मनोनीतः स्वयं सङ्घः किमयं वाहूतो भवान् ॥ ३ ॥
आहूतः ; केन ? पुण्येन हृत्स्थेन परमात्मना ॥ ४—६ ॥
कथं जानासि ? चित्तस्य प्रेरणा मम चोत्तमा ।
उच्छ्वासश्च गतिं धत्ते तद्दिशा भानमप्युत ॥

१ । प्रचारकव्रतं वक्तुमुपक्रमते वर्ष इति । परीक्षार्थं शिक्षार्थं विनियोजिते वर्षे अतीते तत्सङ्घसम्पर्की एकः व्रतार्थिनं तं तावत् आचार्य्यसन्निधौ आनयेत्, ससम्भ्रमम् एवं ब्रूयात् ।

२ । अयमिति । अयम् अस्मिन् प्रचारकगणस्य तु सङ्घे प्रवेष्टुं पुण्यमयेन परमात्मना प्रेरितः । तस्मात् मण्डल्याः तव च सन्निधौ उपनयामि । आर्य्य, त्वम् अस्मै पुण्यं व्रतं यच्छ, इति प्रार्थये ।

३ । आचार्य्यस्य प्रश्नः, व्रतार्थिनः समुत्तरमिति क्रमेण वक्तुमाह पृच्छतीति । आचार्य्यः एवं पृच्छति, स व्रतार्थी तम् आचार्य्यम् उत्तरं प्रयच्छति । आचार्य्यः—किम् अयं सङ्घः स्वयं मनोनीतः ; भवान् आहूतो वा ?

४—६ । तदुत्तरयति व्रतार्थी—आहूतः । आचार्य्यः—केन ? व्रतार्थी—हृत्स्थेन पुण्येन परमात्मना ।

रुचि: सामर्थ्यमेतानि तस्मै योग्यानि जीवनम्।
निखिलं वर्द्धितं तस्मिन् प्रकृत्येति समुत्तरम्॥ ७।८॥
मातृगर्भे नियुक्तोऽसि ह्यस्मिंस्त्वं प्रभुणा स्वयम्।
विश्वसिषि किमेवं त्वमागत: प्रकृते: पुन:।
नियोगं तं द्रढ़यितुं, विश्वसिम्यार्य्य ओमहम्॥ ९।१०॥
निर्देशानस्य सङ्घस्य किमु विश्वासवत्तया।
निष्पादयिष्यसे त्वन्तु यावज्जीवमुपैष्यसि॥
प्रमाणञ्चास्य वाक्यस्य विश्वस्तत्वेन सर्व्वथा।
प्रचारको हि नित्यं स य: प्रचारक एकदा॥ ११॥
ॐ स सहायी भगवान् भवतु प्रभुरत्र मे॥ १२॥
प्रभोर्मण्डलीतत्लोकै: सम्बन्धस्तव को भवेत्॥ १३॥

७।८। आचार्य्य:—कथं जानासि? व्रतार्थी—मम चित्तस्य उत्तमा प्रेरणा उच्छ्वास: च तद्दिशा गतिं धत्ते। भानम् अपि उत रुचि: सामर्थ्यम् एतानि तस्मै योग्यानि, निखिलं मम जीवनं खलु प्रकृत्या तस्मिन् वर्द्धितम्। किमिदं भानम्? निरुक्तमन्यत्र—

"वहिरन्त:स्वभावानां चिति यत्प्रतिमोदय:।
भानमित्युच्यते सद्भिर्भातिज्ञानं तथा हि यत्॥"

९।१०। आचार्य्य:—त्वम् अस्मिन् स्वयं प्रभुणा हि मातृगर्भे नियुक्त: असि किम् एवं विश्वसिषि? त्वं पुन: प्रकृते: तं नियोगं द्रढ़यितुम् आगत:? व्रतार्थी—ओम्, अहम्, आर्य्य, विश्वसिमि।

११। आचार्य्य:—अस्य सङ्घस्य निर्देशान् किमु त्वं यावज्जीवं विश्वासवत्तया निष्पादयिष्यसे? 'य: एकदा प्रचारक: स हि नित्यं प्रचारक:' अस्य वाक्यस्य सर्व्वथा यावज्जीवं विश्वस्तत्वेन किमु प्रमाणं च उपैष्यसि?

१२। व्रतार्थी—ओम्। स प्रभु: भगवान् अत्र मे सहाय: भवतु।

१३। आचार्य्य:—प्रभो: मण्डलीतत्लोकै: क: तव सम्बन्ध: भवेत्?

न प्रभोर्न नियन्तुर्वा सेवकस्य तु शक्तित:।
अनुरक्तस्य विश्वस्तस्य च सेवां प्रकुर्व्वत:॥ १४॥
केनोपायेन चात्मानमात्मीयांश्च भरिष्यसि॥ १५॥
आत्मानं सर्व्वथा चाहं परिवारेण चार्पये।
मण्डल्यै स्वस्त्रनाहारपरिच्छदकृते पुन:॥
चिन्तां जहामि विश्वासेनाहं हि करुणानिधे:।
विधातृत्वे पितुस्तस्य मां निक्षिपामि सर्व्वथा॥ १६॥
प्रतिज्ञामस्य सङ्घस्य प्रकाश्येन गृहाण तत्॥ १७॥
अमुके दिवसे मासि वर्षेऽद्य विनयेन च।
गाम्भीर्य्येण च गृह्णामि प्रचारकव्रतन्त्विदम्॥
कार्य्यं सर्व्वविधं सांसारिकं त्यक्त्वा समर्पये।
आत्मानं मम सर्व्वञ्च जीवनं नवीनस्य च॥
विधानस्य प्रचाराय सेवायै जनसंहते:।
राज्यसंस्थापनार्थाय पृथिव्यां परमेशितु:॥
पवित्रमतविश्वासं पूर्णावयवमेव हि।
प्रचारयामि नास्याङ्गच्छेदं जातु करोमि च॥
लोकानुरञ्जनायाहं सत्यं प्रेम पवित्रताम्।
उपासनाञ्च भक्तिञ्च सर्व्वैक्यं परमात्मनि॥

१४। व्रतार्थी—न प्रभो:, न नियन्तु:, किन्तु अनुरक्तस्य विश्वस्तस्य शक्तित: सेवां प्रकुर्व्वत: सेवकस्य।

१५। आचार्य्य:—केन उपायेन च आत्मानम् आत्मीयान् च भरिष्यसि?

१६। व्रतार्थी—अहं सर्व्वथा आत्मानञ्च परिवारेण मण्डल्यै अर्पये, पुन: च अन्नवस्त्राहारपरिच्छदकृते चिन्तां जहामि। विश्वासेन हि अहं करुणानिधे: पितु: तस्य विधातृत्वे मां सर्व्वथा निक्षिपामि।

१७। आचार्य्य:—तत् अस्य सङ्घस्य प्रतिज्ञां प्रकाश्येन गृहाण।

घोषयामि प्रचारेषु वर्द्धयामि च गौरवम् ।
विधानस्य नवीनस्य नाहं स्वर्णादिकं पुनः ॥
अन्विष्यामि न चिन्ताश्च श्वस्तनीं कलयाम्यहम् ।
नानुयाम्यन्यवाणिज्यं विनात्मानयनं विभोः ॥
व्यवसायानभावांश्च मदीयान् परिरक्षितुम् ।
पूरयितुं सृजाम्येतान् सर्व्वथा मण्डलीकरं ॥
तथा परिश्रमं कुर्म्मि शक्तितः कर्म्म सन्ततम् ।
यथा मण्डल्यां तस्या न क्षतिस्वार्थिकी भवेत् ॥
विरागिणो दरिद्रस्य जीवनं निर्व्वहाम्यहम् ।
विनयावनतस्यात्र सर्व्वथा चार्पितात्मनः ॥
ईश्वरो मे सहायोऽस्मिन् नियतं भवतु प्रभुः ।
राजन् महत्त्वपदं त्वं यतो भारमहं लभे ॥
पुण्यं प्रतिज्ञाबद्धस्य प्रचारकस्य मे प्रभो ।
विश्वासश्च बलं पुण्यं विशुद्धिं यत्नमो ह्यहम् ॥
प्रमाणयितुमस्य स्वां योग्यस्त्वन्नाम्न एव च ।
पृथिव्यां गौरवं नित्यमेधयामि जगत्प्रभो ॥ १८ ॥

१८। व्रतार्थी—अद्य अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे विनयेन च गाम्भीर्य्येण च इदं प्रचारकव्रतं गृह्णामि। सर्व्वविधं सांसारिकं कार्य्यं त्यक्त्वा आत्मानं मम सर्व्वञ्च जीवनं नवीनस्य च विधानस्य प्रचाराय, जनसंहतेः सेवायै, पृथिव्यां परमेश्वरस्य राज्य-संस्थापनार्थाय समर्पये। पवित्रमतविश्वासं पूर्णावयवम् एव हि प्रचारयामि, लोक-रञ्जनाय न अहम् अस्य जातु अङ्गच्छेदं करोमि। अत्र सत्यं प्रेम पवित्रताम् उपासनां भक्तिञ्च परमात्मनि सर्व्वैक्यं च घोषयामि। प्रचारेषु नवीनस्य च विधानस्य गौरवं वर्द्ध-यामि। न अहं पुनः स्वर्णादिकम् अन्विष्यामि, न श्वस्तनीं चिन्ताञ्च अहं कलयामि। विभोः समीपे आत्मानयनं विना अन्यवाणिज्यं न अनुयामि। मदीयान् व्यवसायान् परिरक्षितुम् अभावान् च पूरयितुं सर्व्वथा एतान् मण्डलीकरे सृजामि। शक्तितः अत्र तथा सन्ततं

प्रभुर्नवविधिस्त्वामाशास्त्वस्तु ते सहायकः ॥ १८ ॥
सर्व्वे प्रचारकास्तन्तु स्वजेरन् ये ह्युपस्थिताः ।
कमण्डलुञ्चैकतन्त्रीमुपायेरन् मुदा पुनः ॥ २० ॥
सङ्गीतानन्तरं शान्तिः शान्तिः शान्तिरितीह ते ।
सर्व्वे ब्रुवाणा विदध्युरनुष्ठानसमापनम् ॥ २१ ॥

इति प्रचारकव्रतम् ।

श्रमं कर्म्म करोमि यथा मह्यरणी तस्या आर्थिकी क्षतिः न भवेत् । विरागिणः दरिद्रस्य विनयावनतस्य सर्व्वथा अर्पितात्मनः च जीवनम् अत्र अहं निर्व्वहामि । प्रभुः ईश्वरः अस्मिन् मे नियतं सहायः भवतु ।

राजन् महन्, यतः अहम् अद्य प्रतिज्ञाबद्धस्य प्रचारकस्य पुण्यं तं भारं लभे, त्वं मे, प्रभो, विश्वासं बलं पुण्यं विशुद्धिञ्च अर्पय, यत् अहम् अस्य योग्य इति प्रमाणयितुं क्षमः स्याम् ; जगत्प्रभो, पृथिव्यां नित्यं त्वन्नाम्नः गौरवम् एधयामि च ।

१८ । आचार्य्यः—नवविधिः प्रभुः त्वाम् आशास्तु, तव सहायः अस्तु ।

२० । सर्व्व इति । ये सर्व्वे प्रचारकाः उपस्थिताः तं तु स्वजेरन्, मुदा पुनः कमण्डलुम् एकतन्त्रीञ्च उपायेरन् ।

२१ । सङ्गीतेति । सङ्गीतानन्तरं शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति इह ब्रुवाणाः ते सर्व्वे अनुष्ठानसमापनं विदध्युः ।

इति प्रचारकव्रतम् ।

इत् ।

वर्णानुसारि-सूचीपत्रम् ।